

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОМИТЕТ СЛАВИСТОВ
КОМИССИЯ ПО ЛЕКСИКОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ СЛАВИСТОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ИНСТИТУТ РУССКОГО ЯЗЫКА им. В.В. ВИНОГРАДОВА РАН

СЛАВЯНСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Москва
2013

УДК 811.161
ББК 81
С47

*Издание осуществлено на средства, выделенные
Российским гуманитарным научным фондом
(проект № 13-04-16008)*

Ответственный редактор

М. И. Чернышева

Редакционная коллегия

член-корреспондент РАН Ю.Л. Воротников
член-корреспондент НАН Беларуси А.А. Лукашанец
академик РАН А.М. Молдован

Утверждено к печати Ученым советом
Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН

Рецензенты

доктор филологических наук И.С. Улуханов
(Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН)

доктор филологических наук Е.А. Нефедова
(Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова,
филологический факультет)

Славянская лексикография. Международная коллективная монография / Отв. ред.
С47 М.И. Чернышева. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2013. – 886 с.

ISBN 978-5-91172-076-6

В коллективном международном труде «Славянская лексикография» подводятся итоги исторического развития словарного дела в славянских странах. Прослежены особенности становления национальных лексикографий и описано их современное состояние. Авторы дают свое видение сложившейся ситуации в данной научной области, очерчивают важнейшую проблематику, определяют тенденции развития. Представлены главные достижения и перспективные разработки в лексикографии славянских языков.

УДК 811.161
ББК 81

Slavic Lexicography. International collective monograph / Ed. by Margarita Chernysheva. – Moscow: Azbukovnik, 2013. – 886 p.

The collective international work «Slavic Lexicography» summarizes the historical development of the art of dictionary building in Slavic countries. The article traces the formation of the national features of lexicography and describes their current state. The authors give their vision of the situation in the scientific field, outline the critical issues, identify trends. Main achievements and future developments in lexicography of Slavic languages are present.

ISBN 978-5-91172-076-6

© Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2013
© Издательский центр «Азбуковник», 2013
© Коллектив авторов, 2013

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие (М.И. Чернышева)	7
---	---

Часть 1

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЛЕКСИКОГРАФИИ В СЛАВЯНСКИХ СТРАНАХ

Белоруссия: <i>В.К. Щербин</i> (Минск, Белоруссия) Белорусская лексикографическая традиция: история и современность	21
Болгария: <i>Мария Чоролеева</i> (София, Болгария) История и современное состояние болгарской лексикографии	61
Македония: <i>Е.В. Верижникова</i> (Москва, Россия) Македонская лексикография	90
Польша: <i>Tadeusz Piotrowski</i> (Wrocław, Polska) Leksykografia polska	121
Сербия: <i>В.П. Гудков, Е.И. Якушкина</i> (Москва, Россия) Сербская лексикография <i>Ненад Ивановић</i> (Beograd, Србија) Историјат рада на Речнику САНУ (1853–1953): један век развоја савремене српске лексикографије	146 166
Словакия: <i>Alexandra Jarošová</i> (Bratislava, Slovensko) Slovenská lexikografia	198
Словения: <i>Majda Merše</i> (Ljubljana, Slovenija) Slovenska leksikografija in leksikologija v zgodovinski perspektivi	217
Украина: <i>В.В. Дубичинский</i> (Харьков, Украина) Лексикография украинского языка: прошлое и настоящее	251
Хорватия: <i>Бранка Тафра, Желька Финк-Арсовски</i> (Загреб, Хорватия) Хорватская лексикография	310
Чехия: <i>Zdeňka Hladká</i> (Brno, Česká republika), <i>Olga Martincová</i> (Praha, Česká republika) Tradice a současnost české lexikografie	340

Часть 2

ЛЕКСИКОГРАФИЯ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

<i>Желька Финк-Арсовски</i> (Загреб, Хорватия) О хорватско-славянском словаре сравнительных фразеологизмов	373
<i>Райна Драгичевич</i> (Белград, Сербия), <i>Мария Стефанович</i> (Нови-Сад, Сербия) О славянской ассоциативной лексикографии	390

<i>Эмилия Благова</i> (Прага, Чехия) Старославянская лексикография в Чехии	405
<i>Л.В. Куркина</i> (Москва, Россия) Русская этимологическая лексикография на славянском фоне	424

Часть 3

ЛЕКСИКОГРАФИЯ В РОССИИ

<i>Ю.Д. Апресян</i> (Москва, Россия) «Новый объяснительный словарь синонимов русского языка»	445
<i>Ю.Д. Апресян</i> (Москва, Россия) Теоретические основы активной лексикографии	471
<i>А.С. Белоусова</i> (Москва, Россия) О новых жанрах словарей русского языка под редакцией академика РАН Н.Ю. Шведовой	481
<i>Е.Э. Биржакова, И.А. Малышева, И.Е. Кузнецова</i> (Санкт-Петербург, Россия) Русская лексикография — XVIII век	497
<i>М.Л. Каленчук, Р.Ф. Касаткина, Л.Л. Касаткин</i> (Москва, Россия) Орфоэпические словари русского языка: современные подходы и новые принципы	520
<i>Е.С. Копорская</i> (Москва, Россия) Принципы описания лексики в «Новом толковом словаре современного русского литературного языка с расширенными сведениями о слове (в книжной и углубленной электронной версиях)»	536
<i>Л.П. Крысин</i> (Москва, Россия) Словари современного русского языка. Типы словарей	542
<i>С.А. Мызников</i> (Санкт-Петербург, Россия) Русская диалектная сводная и региональная лексикография (XIX–XXI вв.)	563
<i>Г.Н. Склярёвская</i> (Санкт-Петербург, Россия) Современная русская лексикография: достижения и лакуны	579
<i>М.И. Чернышева</i> (Москва, Россия) Русская историческая лексикография	615
<i>Л.Л. Шестакова</i> (Москва, Россия) Русская авторская лексикография: общее состояние и тенденции развития	645

Часть 4

СЛАВЯНСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ В НЕСЛАВЯНСКИХ СТРАНАХ

<i>Ренате Беленчикова</i> (Магдебург, Германия) Славянская лексикография в Германии	655
<i>Улла Биргегорд</i> (Упсала, Швеция) Русская лексикография в Швеции	667

Часть 5

**ВОПРОСЫ ТЕОРИИ ЛЕКСИКОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ
СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ**

<i>А.А. Поликарпов</i> (Москва, Россия; Барселона, Испания) Модель жизненного цикла знака: к теоретическим основаниям исторической лексикологии и дериватологии	679
<i>Стана Ристич</i> (Београд, Србија) Неки аспекти «унутрашње» лексикографске критике (критички осврт на методологију рада и лексикографске поступке у изради тезаурусног <i>Речника САНУ</i>)	702

ПРИЛОЖЕНИЕ. ПЕРЕВОДЫ

<i>З. Гладка, О. Мартинцова</i> (Чехия) Традиция и современность в чешской лексикографии. Перевод Г.Я. Романовой	727
<i>Н. Иванович</i> (Сербия) История работы над <i>Словарем САНУ</i> (1853–1953): один век развития современной сербской лексикографии. Перевод К.В. Пьянковой	758
<i>М. Мерше</i> (Словения) Словенская лексикография и лексикология в исторической перспективе. Перевод О.С. Плотниковой	787
<i>Т. Пиотровский</i> (Польша) Польская лексикография. Перевод М.М. Шетэли (при участии М.А. Малыгиной)	817
<i>С. Ристич</i> (Сербия) Некоторые аспекты «внутренней» лексикографической критики (критический обзор методологии и способов лексикографического представления единиц в тезаурусном <i>Словаре САНУ</i>). Перевод М.Л. Кулешовой	842
<i>А. Ярошова</i> (Словакия) Словацкая лексикография. Перевод Г.Я. Романовой	863

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

Ненад ИВАНОВИЋ
(Београд, Србија)

**ИСТОРИЈАТ РАДА НА РЕЧНИКУ САНУ (1853–1953):
ЈЕДАН ВЕК РАЗВОЈА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ
ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ**

0. Увод

0.1. У односу на лексикографска дела која се на српском културном простору зачињу у току 18. и 19. столећа, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука* (у даљем тексту: Речник САНУ), по својој концепцији и методологији израде, представља значајан помак напред.

У овом речнику се, по први пут у српској лексикографији, примењују савремена сазнања о развоју и функционисању језика као система, чиме се у други план потискују идеје о речничком поступку као приказу етимолошког порекла и историјске еволуције речи, које су до тада биле доминантне. Лексикографски метод експлицирања лексике њеним поређењем са другим језицима, пре свега латинским, напушта се у корист једнојезичног описа значења речи; као последица овога, развија се метајезик Београдске лексикографске школе као скуп системских образаца којима се дефинише и стандардизује улога лексема у језику. Захваљујући раду лексикографа са скупљачима збирки речи, магловито знање о лексичким варијантама које се простиру по «западним», «источним» и «јужним крајевима» штокавског говорног подручја замењује се егзактнијим приказима употребе појединачних лексема у одређеним дијалекатским ареалима, чиме се у Речнику САНУ указује на органско јединство народних говора штокавског говорног подручја. Коначно, у овом речнику култивишу се шумадијско-војвођанско и источно-херцеговачко наречје, чиме се истиче дијалекатска база која стоји у основи савремене српске књижевности и језичке културе.

0.2. Сви поменути методолошки помаци, који сврставају српску лексикографију у ред савремених лингвистичких дисциплина, уобличени су у току припремног рада на Речнику САНУ, који је, са мањим прекидима, трајао од средине 19. до средине 20. века. Посматран као целина у свом историјском континуитету, овај рад представља једну од најобимнијих филолошких активности српске хуманистичке мисли. Ова активност није оставила трага само у лексикографији, већ и у процесу кодификовања и стабилизовања српског језика у преломним периодима његовог развоја; као и у развоју савремених научних увида који су засновани на посматрању унутрашњих односа лексике и лексичког система у целини.

0.3. И поред овога, у досадашњим истраживањима историје савремене српске лингвистике, припремни рад на Речнику САНУ најчешће се помиње само у општим цртама. Разлоге за ово треба тражити најпре у недостатку архивске грађе потребне

за веће научне синтезе; затим, у измештању фокуса историјско-језичких истраживања из контекста речничке проблематике; као и у непостојању обимнијег историјата лингвистичких идеја који би, као поглавље, садржавао и повест савремене српске лексикографије.

0.4. Узимајући изложено у обзир, у сагледавању значаја припремног рада на Речнику САНУ, питање о историјском континуитету не поставља се само као захтев за расветљавањем детаља својствених појединим историјским епохама, већ и као проблем њихове међусобне повезаности. Из овог разлога, наш рад ће бити организован око два питања:

а) историјат припремног рада на Речнику САНУ према етапама;

б) сагледавање централних филолошко-лингвистичких принципа у изради Речника САНУ који чине заједничко наслеђе свих етапа.

Другим речима, задатак рада је да историјат припремног посла на Речнику САНУ представи кроз процес континуираног историјског обликовања његовог описног речника као обавезне фазе стандардизације језика у активностима дескрипције и елаборације; и да тиме установи место овог посла у развоју савремене српске лексикографије и лингвистике у целини.

0.5. Историјат припремног рада на Речнику САНУ може се представити кроз шест етапа. Поменуте етапе у лексикографском раду најчешће се централизују око појединаца који су изградили речничку методологију, као и догађаја који су се, у духу епохе, показали кључним за научни и лексикографски рад. Самим тиме, свака етапа поседује свој општи методолошко-научни контекст који је омеђује, и у коме се реализује један сегмент лексикографског посла.

Узимајући изложено у обзир, у наставку рада дајемо преглед сваке етапе, после чега ће уследити приказ идејних и методолошких константи рада на Речнику САНУ које су заједничке за сваку од њих.

1. Прва етапа (1847–1867)

1.1. Прва етапа припремног рада на Речнику САНУ смештена је у другу половину 19. века. Њен почетак је обележен заснивањем и радом Друштва српске словесности, у коме долази до првих огледа о обради књижевног и народног језика према примарно лексикографским принципима.

Оснивање и рад Друштва српске словесности у пресеку језичких мишљења и лингвистичке методологије тога доба. Лексикографске идеје Друштва

1.2. Друштво српске словесности (у даљем тексту: Друштво), претеча данашње Српске академије наука, основано је 1841. године. У складу са језикословним активностима које су обележиле развој европске хуманистичке мисли 19. века¹, Друштво је за свој основни задатак поставило «изображавање српскога језика и распро-

¹ «Научна тела у Европи, поступно и коначно називана академијама, готово су се увек као најпречек задатка прихватала бриге о језику и изради речника; тек после су прелазила на разраду ширих националних и интернационалних дисциплина» (Грицкат 1993: 5).

страњавање наука на српском језику»². Оснивање Друштва, чији су духовни зачетници били Јован Стерија Поповић, Атанасије Николић и Димитрије Исаиловић, представља, стога, прву институционализацију филолошке науке у српском културном простору.

1.3. За историјат израде Речника САНУ, као и савремене српске лексикографије у целини, нарочито је важно што се Друштво, непосредно по оснивању, одлучује да своје идеје о неговању и чувању језика уобличи *лексикографски*. Два су разлога за ово.

1.3.1. У складу са општом интелектуалном климом 19. века, постављање израде речника на прво место одговара просветитељској концепцији скупљања, чувања и проучавања речи као лексичких форми појмова и идеја који су неопходни за живот. Према овој концепцији, суштина сваког филолошког (и хуманистичког уопште) рада лежи у прављењу целовитих појмовних номенклатура једног језика, које описују духовне, интелектуалне и материјалне активности народа. Према овом гледишту, прављење речника представља одраз филозофског настојања да се сачини потпуни каталог речи према свим областима националног духовног и материјалног развитка.

1.3.2. Међутим, у избору лексикографског приступа очувању језика и његовој научној култивацији чланови Друштва нису само следили филозофска настојања учене Европе. Можда и више од овога, они су имали у виду и свест о лексикографији као одразу научне, социјалне и културне историје једног народа, која је у то време, највише захваљујући Вуковом *Рјечнику*, била већ увелико присутна у српској средини. Израдом *Српског рјечника* из 1818. Вук Карацић је, наиме, јасно указао на надређен научни положај институције речника у односу на друга лингвистичка дела, пре свих у односу на граматiku (Вук је на грађи из *Рјечника* засновао граматичку реформу српског језика). И у оквиру Друштва израда речника се у то време сматра примарним, а израда граматике секундарним задатком. Поред овога, пракса израде Вуковог *Рјечника* указала је и на друге методолошке смернице које су усвојене у Друштву, као нпр. на педагошку улогу речника као просветног средства на основу кога ће се, у другим језичким срединама, учити српски језик (поменута карактеристика ће, и у потоњим временима, бити један од централних стожера рада на Академијином Речнику); или на важност непосредног додира са информаторима, одн. носиоцима језика чији речник се саставља (овај контакт прерашће, почетком 20. века, у свестрану и плодну сарадњу лексикографа са скупљачима народних речи).

1.4. Описане културне тенденције и потребе навеле су чланове Друштва да се, између 1842. и 1846. године, окрену лексикографском раду. У овом периоду, њихова активност на изради речника српског језика еволуирала је у неколико лексикографских огледа, који су објављени 1847. године, у првој свесци *Гласника Друштва српске словесности*. Ту су, на једном месту, истакнути нацрти и идејне концепције: терминолошког речника («називословних речи»); диференцијалних речника дијалекатских и покрајинских речи и варијаната у српском језику («српска наречница» и «речи пределне»); речника синонимских гнезда («покушеније смислосродног речника»),

² *Устав Друштва српске словесности*, члан 1, ГлДСС 1/1847. С. 1.

као и речника српскословенских речи, чија је израда окупирао чланове Друштва (Стерија et al. 1847).

1.4.1. У српској науци доста је писано о овим огледима, углавном са лексикографског становишта³. Примећено је да, по начину представљања лексичке грађе и њене обраде, они чине значајан напредак у односу на владајућу лексикографску методологију тога времена. Тако је, на пример, прилог под насловом «Покушеније (оглед) смислосродног (синонимног) речника» посвећен откривању «потајних разлика» између наизглед истих речи. «Докучити ову разлику» за аутора Огледа значи «речи, тако рећи, цепати, означај сваке стално определити, предмете, на које се односе, добро свежбати» — што представља антиципацију савремене лексикографске праксе у разврставању значења при дефинисању лексема. Са друге стране, основу огледа «О српским речима пределним» чини дефинисање речи «које се не чују опште у народу, него у појединим само местима и пределима». У огледу се далековидо закључује да се пределне речи деле на *покрајинске* (које задржавају изворну народну чистоту, и могу се употребити у књижевном језику, нпр. *личити*, *наликовати*, *муљати*, *кљукати* и сл.); и *дијалекатске* (искварени облици који се у књижевном језику не могу употребљавати, нпр. *седло* (ум. *седло*), *идеду*, *стојиду* и сл.). Као образложење овог закључка истиче се гледиште, блиско савременој дијалектолошкој лексикографији, по коме дијалекатски ареали варирају по међујезичким контекстима, те се у отворенијим ареалима речи прилагођавају утицајима суседних језика, док у другим, затворенијим, те речи «остају у првобитности» (Стерија et al. 1847: 1–58).

1.4.2. Писањем лексикографских огледа у којима су истраживали многоаспектуалност лексикографске обраде језика, чланови Друштва настојали су да, средином 19. века, савладају различите сегменте рада на описном речнику. Из овог разлога, сагледана као једна целина, прва свеска *Гласника Друштва српске словесности* може се посматрати и као својеврсна «огледна свеска» будућег речника Српске академије. У овако конципираној «огледној свесци» нуди се нацрт унификованог речничког чланка, који се бави лексиком са термилошког, дијалекатског, семантичког и историјског аспекта – што одговара главним лексикографским начелима класификације, територијалне стратификације, семантичке анализе и историјске синтезе.

«Предлог за српски речник и српску граматику» Јована Стејића (1853) и његов значај за формирање модерне лексикографске концепције Речника САНУ

1.5. На основу урађеног, чланови Друштва изнели су на редовној седници, 1852. године, *Предлог за српски речник и српску граматику*⁴. Текст *Предлога* је сачинио Јован Стејић, поред Стерије један од првих српских модерних лексикографа⁵.

³ Уп. радове: Грицкаг 1960; 1996; 2004; Ивић М. 2000; Ивановић 2007 итд.

⁴ *Предлог за српски речник и српску граматику* писан је чистим, славенизмима ненатруњеним српским језиком. Штампан је годину дана после Стејићевог излагања (1853), у петој свесци *Гласника Друштва српске словесности* (с. 1–13).

⁵ Иако несумњиво великом, значају дела др Јована Стејића у области српске науке о језику 19. века, па, према томе, и у области српске историјске лексикографије, тек од скоро се посвећује обимнија научна пажња. Можда најбољу карактеристику Ј. Стејића дао је П. Ивић (1998: 194), који га сматра припадни-

Предлог за српски речник и српску граматуку изражен је у форми захтева да се, у окриљу Друштва, одмах започне са радом на скупљању грађе за велики Речник српског књижевног језика «којим се данас код нас уредно не само *говори*, него и *пише*» (Стејић 1853: 6). У њему је Ј. Стејић, тада потпредседник Друштва, изразио оригиналне ставове о раслојености српског лексичког састава према друштвеним класама и доменима језичке употребе, на које у језичкој науци до тога времена није обраћана нарочита пажња и које се могу посматрати као зачетак оваквих категоризација.

1.5.1. Основу концепције великог Речника, која је изражена у *Предлогу*, чине сазнања о социјалним раслојеностима српског друштва, која обликују његову лексичку раслојеност. Пооштравањем старих нејасности Доситејевог концепта српског језика као идиома чију основу чини народни језик, али језик у коме владају и кога обликују закони полиглосије, и увођењем социјалне компоненте у тај концепт, Ј. Стејић је јасно прецизирао све елементе од којих се, по његовом мишљењу, састоји будући корпус српског књижевног и говорног језика, као и место које ће ови елементи заузимати у великом Речнику.

1.5.2. Ово прецизирање Ј. Стејић је извео путем изненађујући модерне констатације да у српском народу постоје различите друштвене (социјалне) класе, које поседују сопствене законитости лексичког развитака. Према његовој концепцији, у лексичком саставу српског књижевног језика стоје два основна регистра, који стоје у међусобно уређеном односу: «говорни простонародни језик», чија је есенција представљена у Вуковом *Рјечнику*; и «писмени језик», као израз оних «који се занимају с предметима препростране области науке и уметности». Стога аутор сматра да у српској лексикографији постоји потреба за речником који ће одсликавати образложено двојство у језичком изразу, функционалну дивергенцију «говорног» и «писменог» језика. «Као што ратар и сваки тежак изумева и прави себи потребне речи за свој живот и своје потребе, и говори по свом чувству и разуму — пише Стејић — тако образован и учен човек тражи и прави нужне речи за предмете неизмериме области науке и потребе снажне умности, и даје језику ону правилност и чистоту ... која задовољава облагорођено људско чувство и строго оцењујући просвећени разум» (Стејић 1853: 2, курзив ауторов).

1.5.3. Своје аргументе о постојању два језичка варијетета (или регистра), који се изграђују у контексту поделе српског друштва на два основна социо-културна слоја: «прости народ» и «учене људе», Ј. Стејић је поткрепио запажањем да регистар «писменог» језика, за чију се равноправну егзистенцију са народним језиком у речничком корпусу залаже, већ одавно чини језичку основицу виталних друштвених процеса, попут школског образовања или савременог законодавства. Такође,

ком струје писаца — присталица народног језика у књижевности, али ипак не у свему сложном са Вуком. О Стејићевој критици језика *Новог завјета* међу првима је писао М. Селимовић (1975: 120 и д.) — који Ј. Стејића назива и «првим озбиљним критичарем Вуковог језика». О Стејићу су писали још и М. Пешикан (1987), Ј. Нуорлуото (1989), И. Грицкат (1993) и Љ. Поповић (1995), који је изнео до сада најобимнији и најцеловитији приказ Стејићевог концепције књижевног језика.

поменути регистар је присутан и у писаној књижевности, чији утицај на српски језик у целини, према Стејићевим речима, «више није ни мали ни незнатан» (с. 3, 5). Узимајући изложено у обзир, Ј. Стејић је у *Предлогу* такође сугерисао могућност да, израдом великог Речника (који ће у себи, уз најбоље стандарде «народног», равноправно садржавати и најбоље стандарде «писменог» језика)⁶, Друштво српске словесности на себе преузме улогу регулатора норме српског књижевног језика у целини. На тај начин би се најбоље могло уредити стање на овом подручју, које је, према његовом мишљењу, још увек неуједначено и хаотично: «Као што се без данога доброг правца ништа, тако се исто без тога [Речника] ни писменост нашега језика неће моћи мирно, уредно, основно и ваљано развијати ... Него мислим, да се оно [Друштво] потруди, овом у толико само подобно дело изградити, да онај, који би желио наш језик познати и научити, ако не сваку, а оно барем сваку најбољу и најпотребнију како говорну, тако и писмену његову реч ... а поред тога и сву ... нужну српскога примљеног писма и својственог говора правилност [у њему нађе]» (с. 5).

1.5.4. Уз напомене о формирању грађе за овако замишљен Речник, Ј. Стејић је у свом *Предлогу* дао и прве конкретне назнаке за његову израду, формулишући методолошке смернице за лексикографску обраду речи. Тиме је резимирао и образложио рад у првој свесци *Гласника*. «Код сваке речи која би год то по својству свом захтевала — пише он на крају *Предлога* — добро би било, поред осталог, што лексикално треба, нарочито то у кратко изложити, где се она и кад правилно употребљава или употребљавати има, у обичном и у фигурном смислу, наведеши за то, ако треба, и zgodне примере из доброга говора, из народни' пословица и песама» (с. 9, т. 4). Из изложеног навода можемо реконструисати Стејићев нацрт лексикографског чланка: у опису речи прво се излажу «лексикалне ствари» (граматика, облици, акценат); затим даје дефиниција основног значења речи са посебним освртом на регистар употребе (мотивисан њеном употребом); затим дефиниција фигуративног значења; после чега следе примери. На крају се даје превод речи на латински и немачки језик, што је пракса која се у српској лексикографији задржава до почетка 20. века.

1.5.5. Поред изложеног, Ј. Стејић је размотрио и метајезичку основу овако осмишљеног речника. Код њега налазимо по први пут формулисан предлог да се за језик речничких дефиниција узме српски језик екавског наречја. «Треба нам одредити — пише Стејић — по ком ће се наречју наш језик у овом Словару изложити. Нама је, дакако, свако наше наречје и мило и лепо; али, колико ја судити могу, ваља нам овом приликом једно посвојити и њега се у овом нашем послу придржавати. Ја сам за ово наречје, којим ми говоримо и које се и тако пуним правом без додатка и икаквог провинцијалног епитета *српско* назива; само желим, да место **ѣ** стављамо онде у корену речи **е**, где се ово писмо у старославенском језику пише, из тог погла-

⁶ «Чим се управо разликује писмени језик од говорнога простонароднога језика, од којег се он произвео? По главном тим, што он није само народни; него је уједанпут и народни и писмени језик ... и тако, што је он један и исти, те још правилан и углађен, па и довољан за живот и потребе свега народа» (с. 2).

вито узрока, што се то и тако већ здраво уобичајило ... и што је овде ово писмо најбољи посредственик између овог нашег и остали наши' наречја, у којима се или на **и** или на **ие** претворило» (Стејић 1853: 11–12).

Рад Друштва са скупљачима лексичке грађе (1854–1867). Прве збирке народних речи

1.6. Стејићевим *Предлогом* заокружена је теоријска основица овако осмишљеног речника српског језика, а отпочела је његова практична реализација. С тим у вези, редовни члан Друштва, Милован Јанковић, сачинио је позив за купљење речи којих нема у Вуковом *Рјечнику* и отпослао га књижевницима, свештеницима, учитељима и државним службеницима по унутрашњости (ГлДСС 8/1856, стр. 351–2). На овај начин, лексикографске идеје Друштва покренуле су на филолошки рад шири слој образованих појединаца, који је стајао у непосредном додиру са народом.

На позив М. Јанковића одговорено је збиркама народних речи, којима је скренута пажња на лексику појединих ареала, као и на појединачна језикословна питања. Пракса која је тада успостављена, да прилив нове грађе уједно подразумева и нова лексикографска сазнања, биће настављена током целог 20. века.

1.6.1. Хронолошки прва збирка речи пристиже у Друштво већ 1854. године: М. Живановић, по занимању писар, шаље «неколико српских речи из среза хомолског». Угледајући се на оглед «О српским речима пределним», М. Живановић наводи речи (њих 12) са ширим контекстом употребе (нпр. **растока**: «Кад потоци преко ливада текући испуне корито и разлију се на све стране, то народ овог краја оне барице именује *растока*»; **сливница**: «По луговима по угнутим местима налазеће се помање барице, именују *сливнице*, иначе веће баре називају *бара*»; **прислеж**: «Кад је површина једног брда (гребен) угнут на некоме месту, то место наричу *прислеж*»; **стаповина**: «Простор места у ком се више салаша или трла налазе, гди се масло мете и сир производи», и сл.). Сличну структуру имају и друге збирке народних речи које у то време стижу у Друштво: М. Јанковића (175 речи пореклом из Срема и Левча); А. Остојића (око 400 речи из разних крајева Србије), и других.

Поред збирки речи које се фокусирају на поједине дијалекатске ареале, у Друштво у овом периоду пристижу и прве тематски конципиране збирке које, обрадом специфичних аспеката језичке културе, завређују нарочиту пажњу.

1.6.2. Тако, на пример, књижевник Милан Ђ. Милићевић своју збирку од 322 речи саставља као списак необичних речи и израза које употребљавају његови савременици, српски књижевници тога времена: М. Глишић, И. Цепелић, К. Руварац, М. Вукићевић, В. Радишић и други (нпр. **бизгов**: «развијен а нерадан дечак или младић: Коликій си бизговъ а не умешъ 20 да изброишъ»; **ерцопалъ**: «Ерцопаль ... рекне се ономе, кои є теломъ изрasto великій а омало є душевiе способности и окретности»; **коњштип**: «Коњштипъ [је] нека буба коя највише у ђубрету живи; кажу да врло може да уеде», и сл.). Са друге стране, Ђорђе Натогошевић, доцнији председник Матице српске, доставља Друштву овећу збирку од око 1500 погрдних речи и назива за особе у српском језику, која чини једну од највећих збирки погрдних речи

тога времена (нпр. **бекељило**, **дериклуна**, **горопадало**, **кашљуцало**, **кланцало**, **клапрњало**, **лењгуза**, **мољакало**, **вашкодер** и сл.).

1.6.3. Међу скупљачима народних речи у овом периоду посебно се истиче дубровачки прота Ђорђе Николајевић, просветни радник, књижевник и митрополит. Николајевић је Друштву послао богату збирку од 1875 српских речи из *Рјечослозја* дубровачког лексикографа Јоакима Стулића⁷. Међу скупљеном грађом налазе се народне српске речи, пореклом из Дубровника којих нема код Вука (нпр. **белић**: «бело просо»; **бибав**: «гибак, нпр. бибаво море ... обично кад велики ветар престане, а море се још не утиша»; **лабараст**: «који много лабара, брбљив», и сл); као и бројни италијанизми које користе Срби по Далмацији и дубровачком залеђу (нпр. **брокет** (тал. brocchetta): «клинчић, ексерчић»; **ингваздати**: (према тал. imbastire) «крупним бодом овлаш саставити скројени материјал, прошити»; **каламир**: (према тал. calmare, умирити) «висак»; **напестати**: (исп. тал. pestare) «истући, изударати песницама, испесничити»; **вачелати**: (тал. vacillare) «бунцати у грозници»; **невав**: (исп. тал. neve, снег; дијал. тал. nevega, невреме, олуја) «који је зле воље, мрзовољан», и сл). Помињање српског народног језика у *Рјечослозју*, и интеграција ове лексичке грађе у Речник САНУ већ половином 19. века, говори у прилог томе да Стулићевом речнику, као и речницима других хрватских лексикографа којима у основи стоји штокавски идиом (Микаља, дела Бела, Белостенец и други), тек предстоји озбиљнија анализа лексичког корпуса у светлу његове територијалне и културолошке припадности.

* * *

1.7.1. Посматрана у својој идејној основи, лексичка концепција будућег речника српског књижевног језика, развијена у оквиру Друштва српске словесности, разликује се од Вукове пре свега по томе што се залаже за равноправну заступљеност лексике свих социо-културних слојева српског народа у оквиру тога Речника. С тим у вези, Стејићев *Предлог* изражава тежње да се основа речника прошири а сам речник модернизује, као и да се рад на речнику институционализује.

1.7.2. Наиме, у историјској перспективи је видљиво да је Вуков лексикографски центар половином 19. века већ у опадању. Он је своју сврху у лексикографији већ испунио скретањем пажње на значај народног језика у књижевности, као и на изворе тог језика у литератури. Чланови Друштва су истакли да је, у оквиру културних институција, потребно радити на новом речнику, заснованом на ширим језичким основама и савременијим методама од Вуковог. Стога је, идејама о функционалној раслојености српског језика, тачним увидима у функционисање лексичког система, као и практичним лексикографским радом, ова етапа оставила значајног трага у доцнијим пословима око Академијиног Речника.

⁷ Joachim Stulli. Rjecoslozje slovinsko-italijansko-latinsko. Ragusa, 1806.

2. Друга етапа (1867–1899)

2.1.1. Друга етапа историјског развоја Речника САНУ обухвата последње четири деценије 19. века. Овај период је, у својој најзрелијој фази, обележен радом Стојана Новаковића на заснивању Лексикографског одсека Српске академије наука, у чијим ће оквирима доћи до даљих корака на изради великог Академијиног речника.

2.1.2. У савременој лингвистичкој историографији, Стојан Новаковић се оправдано сматра лексикографском доминантом своје епохе⁸. Поред тога што је, као теоретичар лексикографије, дефинисао научну и културну потребу за великим описним речником савременог српског језика, описао сложени однос између књижевног и народног идиома у његовом корпусу и одредио овако осмишљен речник према према другим лексикографским делима свога времена — Новаковић је, као организатор, у времену утемељења националних институција истовремено уобличио и филолошко-књижевни програм који ће рад на академијиним Речнику установити као један од њених најважнијих научних задатака.

2.1.3. Стога расветљавање Новаковићевог лексикографског формирања, као и генезе његових научних схватања, чини главни део описа ове етапе.

Ђуро Даничић као лексикограф и његов утицај на Стојана Новаковића

2.2. У периоду између 1864. и 1867. године долази до значајних промена на пољу српске лексикографије. Са Вуковом смрћу, 1864. године, гаси се лексикографски центар који, преко пола века, постоји у његовом дому⁹. Тиме се завршава научно-методолошка епоха коју су обележила два издања *Српског рјечника*. У складу са овим, мења се и општи друштвени и културни став изради националног речника: носилац овога посла, у друштвеној свести, више није Вук са својим помагачима, већ су то научне институције у обновљеној Србији, пре свих Матица српска и Друштво српске словесности (касније Српско учено друштво). Оваква промена културне климе пружиће могућност члановима Друштва (међу којима је све више Вукових настављача) да, у наредним деценијама, размотре оснивање сопственог лексикографског центра у коме ће се позабавити израдом великог описног речника српског језика према савременим научним принципима.

2.3.1. У овом периоду запажа се нагли лексикографски успон Ђуре Даничића. У четири године преданог рада на другом издању Вуковог *Рјечника*, Ђ. Даничић се, из проучаваоца језичке историје, прогресивно развио у познаваоца савременог српског језика, његових дијалеката, акцената, морфолошке и семантичке парадигме, као и синтаксе падежних облика. Врло је важно истаћи да је Даничић део својих

⁸ Ову тезу први је успоставио А. Белић, у првој половини 20. века. Белићеву тврдњу преузели су, доцније, и други истраживачи: И. Грицкаг: «Најзаслужнији за коначну одлуку о почетку рада на академијском речнику и о његовој првој концепцији био је Стојан Новаковић» (1996: 29); Е. Фекете: «Не може се повести реч о Речнику Српске академије, а да се већ на самом почетку не помене име његовог идејног и духовног зачетника Стојана Новаковића» (1993: 21); М. Пешикан; М. Стевановић; С. Ристић и други.

⁹ О Вуковом лексикографском центру, кога су, поред Вука и Даничића, чинили бројни скупљачи и записивачи народних речи, в. у: Стојановић 1924.

знања, као и сопствену лексикографску самосталност, у ово време стекао у реакцији према Вуковом методу израде речника којим, као сарадник на његовој изради, није био сасвим задовољан¹⁰.

2.3.2. У складу са изреченим, Ђ. Даничић је, по свој прилици још у Вуковом кругу, сачинио сопствени план за израду савременог описног речника. Поменути план, као и стечена знања, Ђ. Даничић је реализовао 1867. године, када је, прешавши у Загреб, отпочео рад на монументалном *Рјечнику хрватскога или српског језика Југославенске академије наука* (у даљем тексту: Рјечник ЈАЗУ). На овај начин, Даничић је начинио прве кораке ка системској једнојезичној лексикографији.

2.3.3. Преласком у Загреб, Ђ. Даничић ипак није раскинуо сва своја познанства. Његова кореспонденција из овог времена показује да Даничић упућује бројна писма својим ученицима са београдске Велике школе, где је радио као предавач. У тим писмима, Даничић неке од њих ангажује као сараднике на скупљању лексичке грађе за Рјечник ЈАЗУ.

2.3.4. Међу Даничићевим коресподентима у овом периоду нарочито се истиче Стојан Новаковић, редовни члан Друштва српске словесности. Имајући у виду Новаковићева научна интересовања, као и однос између Даничића и Новаковића, с правом можемо тврдити како сарадња Даничића и Новаковића на лексикографским пословима представља први Новаковићев додир са лексикографијом и уједно и почетак његовог интересовања за ту област¹¹.

2.3.5. Преписка између Даничића и Новаковића током 1867. и 1868. године указује на интензиван лексикографски рад са обе стране. Новаковић је ангажован на пословима скупљања и класификације речи, док је Даничић задужен за теоријске увиде и синтезе, које доноси на основу решења практичних проблема у ексцерпцији грађе. Тако нпр., у писму од 4.12.1867, Даничић говори Новаковићу о основним начелима ексцерпције лексичке грађе:

¹⁰ То незадовољство Даничић је изразио у познатом писму Ђ. Натопшевићу од 25. септ. 1851. Говорећи о томе како *Рјечник* не испуњава његова очекивања («(...) Ја сам одавно (још кад се рјечник почео штампати, а може бити и прије) говорио људма који овиј посао разумију да рјечник овај не ће бити ни онаки како би свако по правди могао од Вука чекати, а камо ли онаки како би управо требало да буде»), Даничић излаже две основне замерке на ово Вуково дело. Прва је садржана у ставу о улози речника као научног приручника кога, према Даничићу, није дозвољено разумевати и читати из забаве, као сваку другу књигу («Из огласа Вукова видјећеш како он разумијева шта је рјечник («и саме забаве ради» да га «чита сваки Србин и свака Српкиња колико и каку другу књигу»). С онијем мислима рјечници се не пишу»). Друга замерка садржана је у незадовољству што ни *Рјечник* из 1852. није имао редакцију која би му уједначила све типске елементе у лексикографској обради («Не ћу помињати шта је написано и додано за ове неколике године дана како му ја око рјечника помажем, и шта се и у пошљедњијем коректурама додаје, него да речемо да сам ја све затекао, опет ће бити мало, врло мало за *тридесет и неколике године дана!* (...) Мој је посао *управо* био само уредити га за штампу и у штампању старати се око њега, а највише могло би се рећи да ми је био посао од Вукове грађе начинити што се могло, па ни то не по својој вољи»). (у: Шевић 1925: 242–243). Описану разлику у ставовима и принципима израде речника, која стоји између Вука и Даничића, С. Новаковић ће назвати разликом између «субјективне» и «објективне» лексикографије (Новаковић 1878: 168).

¹¹ Мање од деценије пре Даничићевог преласка у Загреб, Новаковић слуша његова предавања на Великој школи. Новаковићево окретање лексикографији пада у време његовог обновљеног интересовања за филолошку науку под Даничићевим окриљем (1865).

« (...) узмите преда се Давидовићеве новине које су се ту штампале, и табак хартије; на хартији најприје запишите да су то ријечи које ће доћи из тих и тих новина од те и те године; па онда читајте редом новине: како наиђете на каку год ријеч, која може пристати у наш језик, нпр, *указ*, на ријеч у којој нема ништа против закона нашега језика, а ви је запишите на онај табак хартије и одмах додајте цијелу фразу у којој је, па онда додајте број од стране (ако на странама имају бројеви); па тако даље редом (...) ако би која ријеч више пута била, то неће бити од штете, него ће бити добро (...) али ријечи које би врло често долазиле не треба свагда записати, већ као ради особите фразе у којој је (...) Имена и презимена као и имена мјеста биће нам врло драга, такође и имена којима се каже из којег је ко мјеста (...) К ономе што написах о купљењу ријечи треба још да додам да у свему том мислим само *ријечи књижевне*, а не народне које се већ налазе у Вукову рјечнику; али ради особите фразе у којој би била и така народна ријеч, *добро* би било и њу записати» (Књ. Ћ. Д. 1976: 302–303).

2.3.6. Из цитираног навода је видљиво да Даничић, поред технике бележења речи за речник, излаже и целокупну стратегију њиховог скупљања: на листиће се издвајају само речи «које могу пристати у наш језик» (по Вуковом начелу «опћени-те правилности»), по могућству у разноврсним примерима који показују сво богатство њихове употребе; речи које се јављају често (и чији се контексти понављају) бележе се само у диференцијалним примерима, «ради особите фразе» у којима се налазе. На ономастику треба обратити нарочиту пажњу. Коначно, речи које се бележе треба да буду махом књижевне; од народних треба узимати само оне речи и значења која нису позната Вуковом *Рјечнику*. Сродне садржине су и друга писма која датирају из 1867. и 1868. године.

2.3.7. Оваквом разменом између Даничића и Новаковића, у оквирима Друштва српске словесности и Југославенске академије, започиње друга етапа у развоју савремене српске лексикографије.

Новаковићев одговор на «Оглед Рјечника ЈАЗУ» Ћ. Даничића (1878)

2.4. Сарадња Даничића и Новаковића наставља се до 1878. године, када из штампе излази *Оглед Рјечника ЈАЗУ*, Даничићев спис којим се најављује прва свеска речника Југославенске академије и демонстрира нацрт савременог речничког чланка. Даничић је искористио *Оглед* да заокружи и утврди властиту лексикографску концепцију; док је, са друге стране, Новаковић, пишући реаговање на *Оглед*, први пут самостално артикулисао сопствене лексикографске ставове.

2.4.1. У реаговању на Даничићев *Оглед*, Новаковић иступа као историчар и теоретичар лексикографије. Појашњавајући карактер *Огледа*, он одређује место овог дела међу другим речницима тога времена који обрађују лексику штокавског наречја, као и његов однос према тадашњим могућностима и потребама лексикографије. Са друге стране, Новаковић користи ову прилику да, на основи урађеног, истакне потребу за изградом речника савременог језика по сродним, научним принципима. На тај начин, Новаковићев одговор на Даничићев *Оглед* има и карактер лекси-

кографског манифеста, објаве скорог почетка рада на тезаурусном речнику српског језика.

2.4.2. Новаковићево реаговање на *Оглед* Ђ. Даничића може се, тематски, поделити на три целине: питање хронолошких етапа српске лексикографије, питање допуна Вуковој лексикографској концепцији, и питање временског оквира савременог речника.

2.5. У сагледавању Даничићевог *Огледа* и његовог значаја за филологију, тврди Новаковић, као основно питање поставља се његово историјско одређење у развоју дотадашње лексикографије. У складу с овим, може се говорити о три хронолошке етапе.

2.5.1. *Прву етапу* обележавају тзв. «шокачки речници» махом дубровачких лексикографа, као дела која антиципирају идеју о томе да у речнику треба да буде представљена «целина» језика. *Другу (прелазну) етапу* у развоју савремене лексикографије репрезентује Вуков *Рјечник* из 1818, као јединствена и заокружена целина. Вуку се мора одати признање, тврди Новаковић, што је српску лексикографију покренуо напред, пре свега тиме што је као њену основицу поставио *народни језик* и тиме задао ударац рускословенској традицији писања, чиме је створио речник «народнога говорног језика и језика народне традиционалне (усмене) у свем народу познате и усвојене литературе» (с. 170). Међутим, Вуков *Рјечник*, по методологији израде, остао је врло сродан «шокачким» речницима прве етапе, превасходно по томе што није до краја разрадио поједина крупна језичка питања (тако се нпр. у *Рјечнику* не бележе лексичка одступања у дијалектима, нити се даје опис «положаја речи према родбини» (према руском и старословенском), и сл).

2.5.2. Узимајући изложено у обзир, не чуди што *трећа (савремена) етапа* развоја српске лексикографије, којој припада Даничићев *Оглед*, почиње признањем да за представљање језика у описном речнику није довољна Вукова лексикографска концепција. Да би се у лексикографији успоставила савремена стручна начела обраде лексичке грађе, Вуковој концепцији потребне су, према Новаковићу, две велике методолошке допуне.

а. *Прва допуна* везана је за равноправно представљање лексике свих социо-културних слојева у речнику. Новаковић, наиме, не посматра језик као статичан, већ као динамичан ентитет, састављен од низа језичких варијетета, које назива «круговима језика». «Кругови су ти — пише Новаковић — у свези с различитим посленим круговима. (...) Ријечи њеке и многа значења ријечи, која се налазе у проповједника, залуду ћемо тражити у математичара и физичара; другим се (донекле) ријечима пјева, а другим приповиједја; друкчији је језик судије, а друкчији радника, друкчији свакога мајстора и свакога заната. Разлика стила, коју свако има на устима, долази много пута не од праве стилистичке (у ствари логичке и синтаксичке) него и од лексичке разлике» (с. 172).

У овом наводу, Новаковић истиче да су диференцијална обележја између језичких варијетета, која се очитују на плану лексике, заокружена контекстом друштвених активности у којима се одвија језичка реализација. Тек у свом јединству ти

варијетети, према ауторовом мишљењу, сачињавају целину појма «књижевни језик». Вук, тврди Новаковић, ове кругове није могао испитати, јер је у *Рјечнику* програмски давао само народну основицу књижевног језика. «У њему (*Рјечнику*) нити је тражити нити наћи ... све оне разне лексичке кругове, који не би требало да изостану из потпунога рјечника» (с. 171). Стога је лексички фонд затечен у Вуковом *Рјечнику* потребно типолошки допунити системским низовима речи које стоје за појмове и термине непознате Вуковом језику¹².

б. *Друга методолошка допуна* Вуковој лексикографској концепцији везана је за представљање лексичких специфичности у дијалектима. Савремени описни речник, према овом гледишту, служи и томе да се његови корисници упознају са лексичким благом других дијалеката: «Ријечи приморскијех нико не зна у унутрашњим планинама; рјечник опет горскога становника Кома и Дурмитора зар може бити у свеуколикој потпуности познат становнику баровите Мачве?» (с. 172). Разлика у дијалектима не почива само на изворној лексици, већ и на чињеници да неки ареали трпе језичке промене у већој мери него други: «Велику разлику чини и сусједство околно, те узајмица ријечи италијанских, мађарских, турских јавно показују, како су нам разни дијелови народа под различитом комуникацијом и под различитим упливима сусједства» (с. 172).

2.5.3. У две изложене тезе о допунама Вукове концепције речника налазимо зачетак Новаковићеве теорије о динамичној реализацији језика на српском културном простору, која се, из чисто практичних лексикографских потреба, развила читавих пола века пре него што ће савремена лингвистика познати појмове «социолекта» и «жаргона». Кроз поменуту теорију, Новаковић је уобличио концепцију грађе за Речник САНУ као скуп свих видова лексичког оспољавања српског језика у његовом друштвеном (културном и територијалном) окружењу.

Новаковићева «Посланица Српској Краљевској Академији» из 1888. као еволуција његових лексикографских схватања

2.6. У деценији после реаговања на Даничићев *Оглед*, Новаковић се озбиљније посветио практичним проблемима савремене српске лексикографије. Као резултат овог интересовања настаје његова позната *Посланица Академији наука* из 1888. године, под насловом *Српска краљевска академија и неговање језика српског*¹³.

У *Посланици* из 1888. питање израде речника савременог српског језика се конкретизује и ставља у контекст језичке стандардизације; док се потреба за његовом израдом везује за институцију Српске академије наука. Истовремено, овакви поступци се методолошки образлажу те, у овом смислу, овај Новаковићев спис представља конкретни план рада на речнику савременог српског језика, као вид синтезе свих лексикографских и уопште језичких сазнања тога времена.

¹² За савремену разраду ове Новаковићеве идеје в. у Пешикан 1987.

¹³ *Посланица* је писана поводом стогодишњице рођења Вука Стеф. Караџића, а прочитана је на свечаном скупу Академије који је, 10. септембра 1888. године, одржан овим поводом.

2.6.1. Будући да Даничићев речник «ни по изради ни по намени није речник садашњег књижевног језика, него речник народног, самониклог и историјски до сад очуваног језика», тврди у *Посланици* Новаковић, приметно је да су дотадашњи лексикографски радови оставили недодирнуту читаву једну страну обраде језика. Та страна намењена је изради речника «народног књижевног језика» који би требало да обухвати последњих сто година књижевног живота (Новаковић 1888: 25–26).

2.6.2. Основна област примене овако осмишљеног речника, према Новаковићу, јесте успостављање и одржање различитих видова континуитета употребе језика: историјског, територијалног, граматичко-стилског и семантичког.

а. *Историјски континуитет*. Израдом описног речника савременог језика на једном месту нашла би се и објединила успела решења у употреби појединих лексема, метафоричких обрта, регистара и сл. На тај начин би се начинио списак «срећних» решења у коришћењу језика од Доситеја до модерних писаца, који би био од велике користи у књижевном раду.

б. *Територијални континуитет*. Стварање јединственог речника који у себи обједињује лексичко наслеђе свих дијалеката којим се тај језик говори, имало би за циљ књижевно јединство на широком говорном подручју.

в. *Грамматичко-стилски континуитет*. У *Посланици* из 1888. први пут налазимо тезу да овако сачињен речник може послужити као широко фундирана основа граматичко-стилске стандардизације српског језика. Новаковић прецизира области у којима би се речник у овом смислу могао користити: то су синтакса падежних облика, фразеологија глагола, употреба именских и глаголских облика, стилистичка парадигма («може се знати, и за то треба да се зна, шта је то српски стил», с. 37), и сл.

г. *Семантички континуитет*. Посебну пажњу Новаковић обраћа семантичкој парадигми речи, као пољу које је «овде онде само узгред додиривано, али у њ нико није дубље загазио, нити га с пажњом расправио» (с. 39). Разрађивање питања о значењима речи у речнику, као и о синонимима (речи са сродним значењима) доведше не само до знања о томе како сваку реч «употребити тамо где треба», већ и до општег развитка и богаћења књижевног језика.

2.6.3. У трећем поглављу *Посланице* Новаковић разматра питање односа књижевног језика према дијалектима, које чини основицу устројства речничке грађе. Износећи тврдњу да у сваком народу постоје дијалекти, али да нема тог народа који би «у свом народном књижевном језику могао имати све своје народне дијалекте»; Новаковић оцртава два језичка идиома: *народни књижевни*, који представља култивацију одабраних дијалеката у књижевном језику; и *народни дијалекатски*, који представља дијалекатску подлогу штокавског наречја (с. 41). Задатак је речника да обради и представи оба идиома, водећи рачуна о томе да књижевни стави на прво место.

2.6.4. У закључку своје *Посланице*, Новаковић још једном резимира задатак *Речника народнога књижевног језика српског* као дела у коме би се, «с критиком и разбором, изложило и изнело све што је до сад одабрани део литературе урадио за

лексичко развиће и усавршење народног књижевног језика»; тј. «изнело и представило садашње стање народнога књижевног језика српског» (с. 78 и д.).

«Предлог Српској краљевској академији» (1893), оснивање Лексикографског одсека и почетак рада на великом Академијином Речнику

2.7. Последње две деценије 19. века обележене су практичним радом С. Новаковића на оснивању Лексикографског одсека, у чијим оквирима ће доћи до првих конкретних корака на изради великог Академијиног Речника. У том смислу, његов Предлог да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски одсек из 1893. године представља дело које, у години основања Одсека, сумира и конкретизује оно што је аутор, говорећи о тој теми, у претходним навратима већ изрекао.

2.7.1. На основу претходно уобличених принципа, С. Новаковић је у Предлогу изнео методологију формирања корпуса великог Речника српског језика, која би се могла сумирати у следећим тачкама:

а. *Историјско-стилски критеријуми*. У историјској перспективи, утврђује Новаковић, скупљање грађе за Речник САНУ почиње од Доситеја и продужава се до наших дана; док се избор савремених писаца чија дела улазе у корпус Речника одвија према критеријумима чистоте њиховог језика, способности «самосталног владања језиком» и «творне моћи у језику».

б. *Лексичко-стилски критеријуми*. Главни део Предлога, на коме је засновао своју лексикографску концепцију, С. Новаковић је посветио изради принципа формирања речничког корпуса, који су послужили као основ свеобухватне експерпције речничке грађе. У овом одељку рада, по први пут јасно је формулисан концепт, код Ј. Стејића дат само у грубим цртама, о великом Академијином Речнику српског језика као лексикографском делу у коме се обрађује сва разноликост лексичких аспеката књижевног и народног језика. С. Новаковић предлаже да се, уз помоћ нарочитих упитника, из народног језика поцрпу речи везане за све аспекте народног живота «у оним посебним круговима, на које је он подељен»: «од лова и риболова па до куће сеоске и градске, до сточарства и ратарства, до млинарства и до свих заната ... шуме и шумарства, виноградарства и винарства, ракицинице и казана, баштованства, воћарства и пчеларства».

в. *Критеријуми тематско-стилске разуђености књижевног језика*. У свом Предлогу, С. Новаковић је најпре истакао значај писане речи за развој српског књижевног језика, који стоји као подлога савременог описног речника. Према овом аутору, број речи присутних у језику књижевности, које до сада нису лексикографски обрађене, чак десетоструко надмаша број речи присутних у народном језику (Новаковић 1893: 5а). Задатак новог Речника српског језика, према томе, био би не само да обухвати сву различитост његових дијалеката, већ и да са нарочитом пажњом обради «књижевни тип» српског језика, пружајући тиме потоњим генерацијама основ за територијално и социјално јединство на језичкој основи. На овом задатку, истиче С. Новаковић, велики Речник треба да сабере најбоље стандарде језичке употребе,

служећи као регулатор његове норме и пружајући што потпунији увид у историјски процес при коме се «народни језик ... претворио у књижевни» (Исто).

* * *

2.8. Посматрано са становишта српске историјске лексикографије, Стојан Новаковић представља личност у којој су се, у једном за нашу науку преломном времену, срећно спојили луцидност и акрибичност великог научника и ауторитет академски и друштвено утицајног човека. Захваљујући успешној реализацији скупа оригиналних лингвистичких идеја, којима почиње лексикографија савременог српског језика, његов допринос раду на великом Речнику постао је неизмеран; а његов научни дух остао је да лебди над радом у Лексикографском одсеку и у дубинама 20. века.

3. Трећа етапа (1899–1913)

3.1. Трећа етапа историјског развоја савремене српске лексикографије обухвата време од почетка 20. века па до Првог светског рата. Овај период обележен је првим обимним скупљањем лексичке грађе за Речник Српске академије, према основама које је зацртао Новаковић. Захваљујући том раду, за непуне две деценије прикупљен је корпус од преко милион лексема из књижевног и народног језика. Истовремено, на основу искуства појединих скупљача у формирању већих збирки речи (од 5000 до 250 000 лексема), дошло се и до првих методолошких сазнања о акценатској, граматичкој и семантичкој обради језика у описном речнику; а приређена је и издата прва *Огледна свеска* овог Речника (1913). На овај начин, поред теоријске организације корпуса великог Речника, чија је разрада својствена другој половини 19. века; на прелазу из 19. у 20. век долази до његове практичне организације, кроз сређивање и обраду велике количине нове грађе пристигле у Одсек.

«Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске краљевске академије» (1899) као вид семантичке организације речничког корпуса

3.2. Теоријом о «лексичким круговима језика», С. Новаковић је уобличио метод класификације лексике према тематским областима, гранама људских занимања и различитим типовима текстова. Конкретним предлогом (из 1899) да се за посао купљења нових речи у говорном (и писаном) језику израде нарочити упитници који ће, у складу са овом теоријом, обрађивати терминологију широког спектра људских занимања и заната, као и захтевом да се у овом послу не изостави ни један аспект народног живота (ни у социјалном ни у географском смислу те речи), Новаковић је показао синтетички дух и начинио прве кораке према детаљној семантичкој организацији корпуса великог Речника.

3.3. У складу са Новаковићевим замислима, секретар новооснованог Лексикографског одсека Момчило Иванић је, 1899. године, у *Српским новинама* објавио *Упутство за купљење речи по народу*, програмски чланак који је позивао књижевнике, професоре, свештенике и друге припаднике српске интелигенције да сабирају, об-

рађују и Лексикографском одсеку шаљу народне речи којих нема у постојећим речницима српског и хрватског језика. Судаћи према тексту *Упутства*, који представља конкретну реализацију теорије о лексичком раслојавању језика, од скупљача се тражило да речи локализују, обраде и разврстају према припадности појмовно-семантичким доменима. Истовремено су, унутар самог Одсека, по истом принципу сабиране и дефинисане речи из књижевних дела, научних студија, објављених терминологија, двојезичних речника и других типова текстова.

3.4. Сам текст *Упутства за купљење речи* састоји се од два потпоглавља: «Општим напомена» и «Речи по групама предмета и појава». У «Општим напоменама» дате су смернице скупљачима народних речи за њихову техничку обраду, путем захтева да се уз речи наводе подаци о месту где је реч забележена, њеном акценту, граматичким облицима и дијалекатским особеностима. Будући да се од скупљача изричито тражи и то да свакој речи «тачно опише и протумачи значење, било оно стварно, пренесено или мислено», у делу «Упутства» под називом «Речи по групама предмета и појава», изложено је 99 семантичких класа појмова (са низом подкласа), у чије оквире би, према општем значењу, скупљачи требало да сместе све забележене речи.

3.4.1. Поменуте семантичке класе, од којих су многе и до данас остале плодна тема за семантичка истраживања, нису набрајане насумце, већ у извесном концентричном поретку који има задатак да обухвати сву потпуност народног живота у свим његовим аспектима. На тај начин, пажња скупљача се усмерава на следеће групе речи: «климате и годишња времена»; «мање познате речи за минерале», «метафоре, фигуре и изреке народне које су узете из минералнога света, нпр.: 'Није све злато што се сија'»; затим «делове биљака (дрвета) и делове тих делова», «споредне производе од шума (дрвени угаљ, катран и др.)»; «врсте и сорте воћа», њихово «навртање (калемљење)», «сађење и подизање»; «врсте грожђа» и «разних вина»; «врсте и сорте жита и осталих усева», те «метафоре, фигуре или изреке народне, узете из биљнога света, нпр.: 'Здрав као дрен'; 'Драг ми је као лук очима'»; затим «речи које се употребљавају у сточарству уопште», нпр. «имена која дају пастири стоци»; «имена која се придевају медведи, вуку, лисици, јелену, кошути и сл.». Од скупљача се још траже и речи везане за «радове и алате у столарници и стругарници», за «разне врсте оружја и њихових делова»; затим речи за «боравишта људска (колиба, кућа, кула итд.)» и «њихове делове (одаја, зид, врата итд.)»; али и називи за «поједине делове људскога и животињскога тела»; па и речи везане за многе видове интелектуалног и духовног живота народа: «необичније речи за чулна опажања», за «разне врсте осећања», за «мисаоне (апстрактне) појмове (памет, разум, ум, дух, свест, жеља, воља итд.)», и многе друге групе појмова (Иванић–Ђорђевић 1899: 5–13).

3.4.2. На основу изнетог, видљиво је да Новаковићева теорија, која је реализована у *Позиву и упутству*, полази од становишта да се у средишту језичког система налази појам, око кога се групишу његове лексичке варијације (метафоре, изрази, изреке и сл.). Основни принцип овог груписања, као и језичког раслојавања, услов-

љен је семантички. Придружујући концепцији социо-културних слојева српског језика димензију његове семантичке организације у свој дубини своје појмовне раслојености, аутори *Позива и упутства* су направили значајан помак – од теоријске концепције формирања речничког корпуса, ка концепцији његове тематске организације и коначне лексикографске обраде.

Збирке народних речи и њихов утицај на методологију речничке обраде

3.5. У времену непосредно после штампања *Позива и упутства*, прилив збирки речи у Академију је у знатној мери повећан. Те исте 1899. године, у Лексикографском одсеку се стекло 352 964 речи, да би у првој деценији 20. века Академија располагала са преко 180 збирки из разних крајева штокавског говорног подручја.

3.6. Збирке народних речи које су, у првој деценији 20. века, пристигле у Одсек као одговор на *Позив и упутство*, дале су не само слику тематских области реализације народног језика појединих ареала, већ и добар увид у то које је лингвистичке информације требало да садржи модерни лексикографски чланак. У времену пре увођења структуралистичке парадигме у лингвистику, ове збирке речи су представљале прву (и једину) анализу лексичког корпуса, прво осветљавање језичке материје, као и прве увиде у лексикографску обраду језика.

3.6.1. Тако је, на пример, српски књижевник Јован Јовановић Змај, својом великом збирком од преко 8.000 речи посвећеном језичком стваралаштву, скренуо пажњу на то да творби нових речи, нарочито сложеница, у описном речнику треба посветити нарочиту пажњу и засебан тип дефиниције. Наиме, за разлику од већине других сакупљача народних речи за Речник САНУ, који су се, у својим збиркама, везали за лексику појединих ареала, Змај је прикупљао речи које су производ индивидуалног језичког стваралаштва (нпр. **додуварити**: «дотерати (некога) до дувара, притеснити»; **берићетник**: «срећан човек»; **мимосвет**: «човек који се понаша друкчије од осталих»; **босоглав**: «ћелав» и сл.). Својом великом збирком, Змај је скренуо пажњу на то да народна лексика не мора представљати лексичку базу говора једне територијално омеђене целине, већ и манифестацију језичке креативности говорника који су се нашли у различитим разговорним ситуацијама.

3.6.2. Са друге стране, збирка од око 20 000 речи пореклом из Старе Црне Горе Андрије Јовићевића обогатила је методологију лексикографске анализе тиме што је прва упутила на бројне специфичне аспекте творбе речи, попут грађења глаголских именица (*азуравање, алакање, баречење, баџигање, вавукање, воскање, гаркање, гилићање, главобољање, насаврдавање, ћефљење, шушкоренење* и сл.); или творбе перфективних и имперфективних глагола (*бестимати, брецнути, мижђети, накобечити се, облизнути, омргинити се, осекнути се, процушкорити* и сл.). Поред овога, збирка А. Јовићевића скренула је пажњу и на богатство дијалекатских варијаната (*аирли – хаирли; казивати – кажевати; кашитигати – кастигати*); до тада незабележене префиксалне облике (*накужевати* ум. *скужевати*); па чак и на различите дијалекатске варијанте функционалних речи, нпр. узвика (*боф, бофа, боха*).

3.6.3. Ипак, од спољних сарадника Одсека, раду на великом Академијином речнику највише је допринео Владан Арсенијевић, професор Српске учитељске школе. У току последње три деценије свога живота, Арсенијевић је сакупио и обрадио (акцентатски, морфолошки и семантички) преко 250 000 речи које је похранио у неколико тематских збирки (животиње, биљке, минерали, метеорске појаве, митске представе и сл.). На основу овог лексикографског искуства, В. Арсенијевић је изнедрио и методологију израде општег речника која се, у својим најглавнијим цртама, уградила у основ методологије израде Речника САНУ.

а. Арсенијевић је, у значајној мери, прецизирао и у пракси уобличио Новаковићево теоријске поставке, тиме што је указао на све *језичке* елементе тематске организације лексикона. Тако се, под једним појмом (нпр. *језик*) у његовој збирци налазе: изведене речи (*језичак, језичина, језичница, језиковати*); пословице (*Једна глава, хиљада језика*); узречице (*стоји ми наврх језика*); народне песме (*Ој ти зрно шенично! / Ти не буди језично, / Па ћеш бити честито; / Ако л' будеш језично, / Не ћеш бити честито!*); синонимни појмови (*језичак = реса*); делови других појмовних апарата: *језичац = клатно = звечак*, и сл.

б. Поред изложеног, припадници ауторског колектива Речника САНУ и данас цене Арсенијевића због велике акрибије: бројна техничка решења, која се користе у обликовању речничког чланка, такође су настала угледањем на његову збирку: навођење лексичких дублета у одредници (нпр. *корњача = чанчара*), обрада фразема као засебних лексичких јединица, обрада функционалних речи, лексике дијалекатског порекла, и др.

3.6.4. Прикупљеном грађом, као и методологијом њене обраде, поменуте (као и многе друге) збирке народних речи знатно су утицале на сазнања која су о језику стекли чланови Лексикографског одсека у првој половини 20. века.

«Огледна свеска» Речника Српске академије (1913)

3.7. На основу урађеног, у оквиру Одсека се, у другој деценији 20. века, приступило изради *Огледне свеске Српског речника књижевнога и народнога језика*, која је штампана 1913. године. Као њен аутор потписан је М. Иванић.

3.7.1. *Огледна свеска* Речника САНУ из 1913. представља крајњи домет онога што је, без сасвим оформљеног аналитичког апарата, постигнуто на његовој изради. Као прво, уобличена је и у наслову истакнута широка концепцијска основа језика који се обрађује у Речнику, заснована на наслеђу претходне епохе — чиме је, до извесне тачке, уобличен и назив самог Речника; квантитативно су и квалитативно попуњени корпуси како «српског књижевнога и пословнога језика», тако и «чисто народних речи»; а, ради што веће потпуности грађе, у њу су «с опрезношћу и обзиривошћу» уведени први хрватски писци. На тај начин, створена је обухватна концепција «садашњег књижевнога и народнога језика», чија је лексикографска обрада представљена у *Огледу*.

3.7.2. Ову концепцију, између осталог, потврђује и засебно наведен преглед извора из којих је црпена грађа. Из овог прегледа сазнајемо да основу грађе за *Оглед*

Речника чини око 110 библиографских јединица и збирки речи, које махом датирају између 1840. и 1910. године. Грађа садржи бројне референце: збирке народних речи, народних умотворина, песама и приповедака; затим драме, прозна дела, романе; па научне радове (етнографска, историјска, педагошка, религијска, филозофска, географска, математичка и друга дела); законе и друге државне списе; речнике; часописе, календаре и друга периодична издања.

3.7.3. Речнички чланак у *Огледној свесци* осмишљен је према Гримовим принципима речничке обраде, с тим изузетком што се у дефиницији користе српске, а не немачке и латинске речи. У речничком чланку се, поред етимолошких, дају и синтаксичко-стилистичке, као и прагматичке експликације значења. Поступак дефинисања лексема, међутим, није унификован, већ варира од лексеме до лексеме, чиме се, по ауторовим речима, истражују различити лексикографски методи у обради речи.

3.8. Захваљујући раду са спољним сарадницима, као и доследном поштовању Новаковићевих принципа у скупљању и обради речи, овај период лексикографског рада у Академији остао је обележен великим приливом лексичке грађе, као и бројним методолошким решењима у њеној обради, која су припремила терен за будућу, структуралистичку обраду језика у описном речнику.

4. Четврта етапа (1921–1941)

4.1.1. Четврта етапа историјског развоја савремене српске лексикографије обухвата време између два светска рата. Овај период обележен је радом Александра Белића на успостављању концепцијске и методолошке основе Речника САНУ према савременим лингвистичким принципима у лексикографији.

4.1.2. Период између 1921. године, када бележимо прву активност А. Белића у Лексикографском одсеку, и 1941. године, када у Европи избија Други светски рат, везује се за најактивнији период Белићевог лексикографског и уопште лингвистичког рада. Развијајући се као лингвиста структуралистичко-феноменолошког усмерења (у чему је највећег удела имао рад на Речнику САНУ), А. Белић је, у поменутом периоду, дао коначан облик концепцији овога речника и поставио основне смернице савременој методологији његове израде. Поред овога, А. Белић је, кроз нове приступе лексичкој грађи и начелима њене обраде, успоставио место Речника САНУ у српској култури, дајући му статус језичког стожера према коме се усмерава књижевни израз савременог штокавског говорног простора.

Александар Белић и модерна српска лексикографија

4.2.1. У историји српске и европске лингвистике, А. Белић се сматра личношћу која је у дијалектологији, упоредној словенској лингвистици, историји језика, граматици, теорији језичког система (општој лингвистици) и другим областима остварила значајне резултате. Из истог разлога, А. Белић се сматра покретачем савремених истраживања из многих од поменутих научних дисциплина.

4.2.2. Међутим, у области у којој је, кроз континуирани научни рад од преко пет деценија, оставио готово највише — у лексикографији — Белић се, готово по правилу, не спомиње или тек овлаш спомиње као зачетник и покретач модерног метода. Пошто се лексикографски рад свуда сматра колективним послом, у коме је ауторство, а посебно ауторство идеја, спорно — непомињање Белића као првог српског модерног лексикографа-практичара проистиче из немогућности да се његов рад на овом пољу изолује и засебно проучи. И друго, иако је лексикографска мисао А. Белића мотивисала и централизовала готово највећи део његових лингвистичких идеја, почев од знања о језичкој концепцији па до идеја о језичкој природи и језичком развоју, и обележила значајан део његовог живота — од 1906. године па све до смрти, већина Белићевих лексикографских радова, текстова које је о овом проблему написао и промишљања које је оставио за собом — остала је необјављена, у рукописима, најчешће у облику редакторских записа на маргинама првих томова Речника САНУ.

4.2.3. При томе се, у радовима о Белићу као научнику и његовим лингвистичким идејама, обично превиђа и то да друге области којима се он бавио имају упоришта у лексикографији. У сагледавању А. Белића као лексикографа долази се до закључка да је, у току припремног рада на Речнику САНУ, он остварио увид у системске језичке проблеме, проверио бројне теоријске поставке (нпр. о творби речи), усавршио се као дијалектолог, и увидео значај филолошког рада за лингвистичку анализу. Следствено томе, може се закључити да лексикографија и лексикологија, као и њихове граничне области (граматика, синтакса, дијалектологија) представљају најзначајнију Белићеву лингвистичку делатност, као и значајне изворе његових лингвистичких знања.

4.2.4. Према свему изложеном, Белићев рад на српској лексикографији, пре свега на концепцијским и методолошким основама Речника САНУ, остаје значајно питање, не само за историју новије српске лексикографије, него и историју новије српске лингвистике у целини.

Белићев спис «Србија и јужнословенско питање» (1915) као концептуална основа Речника САНУ

4.3.1. Иако почетак Белићевог рада на Речнику САНУ пада у 1906. годину (када је, истовремено, изабран за члана Српске академије наука и секретара Лексикографског одсека); његов први оглед из теорије лексикографије налазимо 1915. године, у спису *Србија и јужнословенско питање*. Спис је издат непосредно по завршетку Првог светског рата (још су трајале неке борбе), у Нишу, као властито издање и рукопис. На овом месту Белић излаже мисли о језичком јединству штокавског говорног подручја, које ће се, у форми лексикографског концепта, уградити у основу Речника САНУ.

4.3.2. Језгро ове Белићеве књиге посвећено је језичким питањима, а као њихово решење нуде се лексикографски принципи. Као такав, спис *Србија и јужнословенско питање* ослања се на Новаковићеву *Посланицу* из 1888. Иако у *Предговору*

овог списа А. Белић напомиње да је прилика за писање књиге «плод момента[л]не потребе» – ипак се «у основици овог дела налазе погледи пишчеви којих се он држи, у питањима јужнословенским, већ много година» (Предг., с. 3) – из чега можемо закључити да је његов рад у Лексикографском одсеку у првој деценији 20. века био посвећен управо филолошко-историјским основама Академијиног Речника.

4.3.3. У спису *Србија и јужнословенско питање* А. Белић нарочито истиче две тезе: о језичком јединству српскохрватског језика, и о књижевно-културним покретима који стоје као основа овог јединства.

а. Позивајући се на чињеницу да је *Рјечник ЈАЗУ*, као историјски речник «хрватског или српског језика», написан на материјалу из црквених споменика некадашње Рашке; на повељама, хрисовуљама и писмима српских владалаца; на целокупној књижевности Дубровника и Далмације; коначно, на народним умотворинама са читавог штокавског говорног подручја – А. Белић извлачи закључак «да су уредници овога речника, исто као и његов издавалац, његов духовни патрон, Југославенска Академија, сматрали да је хрватски језик идентичан са српским језиком». Из самог назива «српскохрватски језик» Белић, овим, не искључује полицентризам: он тврди да га, историјски, могу сачињавати и штокавски и чакавски дијалекат, али да су се разлике између њих данас изгубиле (у корист штокавског). Стога, сагледан у односу према другим јужнословенским језицима, српскохрватски језик нема разлога за даље поделе (Белић 1915 [1999]: 14–15): «(То да) ... назив хрватски значи и српски, и обрнуто, потврђује (се) и при микроскопској научној анализи. При свођењу данашњих језичких особина на старије, када се све одбије што представља природно, у лингвистичком смислу, продужење старијих особина, долазимо до једног извора из којег су потекла оба језичка потока: и штокавски и чакавски. Како штокавским дијалектом говоре и Хрвати и Срби, а чакавским само Хрвати, то ја називом српскохрватски језик не означујем штокавско-чакавске дијалекте него један језик по пореклу, чијим данашњим дијалектима говоре они који се називају Србима и Хрватима» (подвукао: Н. И.).

б. Према овом становишту, српскохрватски језик обухвата три наречја. Првим, по географском положају, **источним говором** говори се у већем делу северне Србије: тај се говор, нарочито својим централним делом, шумадијским, пружа, у потпуности, у *Срем, Бачку и Банат*. На тај начин, те српске земље улазе, по својој језичкој формацији, у једну целину са северозападном Србијом од Мораве до Дрине (с. 22). Друга група још је много већа, иако није компактна као прва. То је **јужна дијалекатска група**. Она обухвата југозападни део Србије до великих планина од Цера и Рудника и до реке Груже и Ибра. Према Србији тај дијалекат заузима у компактној маси стари Санцак новопазарски, Црну гору и део Босне, Херцеговине и Далмације до реке Босне и Неретве. Најзад, на западу Босне и Херцеговине колевка је треће модификације горњег српскохрватског дијалекта, **западног**. И носиоци тога дијалекта, из истих узрока као и представници јужнога, померили су се у Славонију, Хрватску и Далмацију (с. 23).

в. Посебну пажњу у спису *Србија и јужнословенско питање* А. Белић посвећује опису јединственог културолошко-књижевног оквира овако оцртаног језика. Успостављање овог оквира поклапа се са културним јачањем Београда, који средином 19. века постаје политички центар слободне кнежевине Србије, и почиње да доминира као стожер књижевног рада на целокупном штокавском подручју. Овом процесу највише доприноси књижевна омладина, која се окупља око часописа *Словенски Југ* и *Српски књижевни гласник*, као и око јужнословенских изложби. Националне институције (Музеј, Библиотека, Универзитет) претварају се у институције за изучавање културе Балкана и јака национална језгра. Коначно, за основицу и стандард тако формираног књижевног језика узима се екавско наречје (с. 30–44).

4.3.4. На овај начин, Речник Српске академије наука представљен је, у концепту, као речник јединственог, српскохрватског језика – који је, у стилском, акценатском и другом смислу, централизован око Београдског културно-језичког круга.

Рад А. Белића на Речнику САНУ у периоду 1921–1941

4.4.1. Са списом *Србија и јужнословенско питање*, у А. Белићу сазрева она снага разлога која ће га мотивисати да предложи израду речника на претходно постављеним методолошким и културолошким принципима.

4.4.2. Прилику за то Белић добија 1921. године, када му Председништво Академије наука упућује позив да поднесе своје мишљење о дотадашњем и даљем раду у Лексикографском одсеку. Белић користи ову прилику да Председништву Академије упути предлог даљег програма рада на Речнику САНУ. Из Академијиног *Годишњака* за 1921. сазнајемо да је предлог прихваћен: руковођење посла око Речника Академија је поверила своје члану, А. Белићу; док је Лексикографски Одбор попуњен члановима Р. Кошутићем и Х. Барићем (*Годишњак* 1922: 223).

4.4.3. На основу увида у речничку архиву, убрзо се дошло до закључка да се не може приступити изради Речника без поновног довођења у ред грађе, као и њеног попуњавања из дела савремене књижевности, термилошких речника, као и из нових збирки народних речи. Стога је, за један од првих задатака у обновљеном Лексикографском одсеку, А. Белић одредио прегледање прикупљеног материјала и његовог сређивања према утврђеним принципима.

4.4.4. О основним начелима скупљања грађе, као и о нацрту Речника САНУ у овом периоду можемо сазнати и из Белићевог чланка «Књижевни језик српскохрватски» у *Енциклопедији српско-хрватско-словеначкој* С. Станојевића. У овом чланку, Белић резимира инхерентне законитости књижевног језика, према коме се у том времену равнају и скупљачи грађе за Речник Српске академије: језик следи начела «опћените правилности облика и гласова» у оним границама које је одредио Вук; из црквеног језика у савремени могу се унети речи само у случајевима када одговарају фонетским, морфолоким и творбеним законима народног језика: *конац*, *начело* и сл; нове речи, терминологија посебно, не смеју се градити насумице (у недостатку бољих, у ту сврху се могу узимати стране речи); турске и друге стране

речи, које је народ унео у језик, могу се гонити из језика тек кад им се нађе добра народна замена. За даљи рад на Речнику САНУ нарочито је важна констатација да народни језик остаје основ богаћења књижевног, са том оградом да покрајинске речи могу постати општекњижевне тек када их већина књижевника прихвати и примени у свом раду (Белић 1925: 348).

4.5.1. У Лексикографском одсеку под Белићевом управом интензивно се ради, током друге и треће деценије 20. века, на скупљању и сређивању речи по изложеним принципима. Из извештаја о раду Лексикографског одсека у овом периоду сазнајемо да је сваке године исписано, поправљено и сређено од 50 000 до 200 000 листића. Истовремено, успостављају се и општа методолошка начела лексикографске обраде језика.

4.5.2. Основу Белићеве лексикографске концепције у периоду 1921–1941. чини померање од теоријских начела о изгледу и функцијама речника према примењеним принципима речничке израде. С тим у вези, Белић је свој рад на Речнику засновао на две групе научних принципа: концепцијским – о општој природи и структури језика који стоји у основи описног речника; и методолошким – о начину обраде тога језика у речничком чланку.

а. На *концепцијском плану*, Белић је, на основу историјских сазнања о употреби јединственог књижевног језика на штокавском говорном подручју, грађи за Речник САНУ прикључио и обиман корпус савремених хрватских књижевника који су, у времену од Илирског покрета до најновијег времена, свој рад засновали на Вуковим начелима. Овим је значајно проширена и употпуњена културна основа Речника САНУ, а његов назив, у складу са овим, промењен је у речник *српскохрватског* језика. Белић је, у истом духу, поставио и начело да у тако конципираном речнику треба обрађивати све речи које су се одомаћиле у савременом књижевном и народном језику нове епохе, чиме је из српске лексикографије протерано начело језичког пуризма и оворен пут обради усвојених страних речи, жаргонизама, колоквијализама и других типова лексике.

б. На *методолошком плану*, Белић је, као примарно, развио **феноменолошко начело** посматрања и обраде грађе. Ово начело подразумева да грађа сама треба да покаже инхерентне законитости у језику без да јој се намећу предефинисани лингвистички контексти. Тиме је успостављен један од основних савремених принципа у изради Речника САНУ.

в. У складу са овим, Белић је дефинисао три засебна типа лексикографских послова, који, узети заједно, чине основ савремене обраде језика у описном речнику. Први тип послова везан је за утврђивање *свих граматичких детаља који се тичу одређене речи*: њене промене, акцента, књижевног облика, творбеног типа, и сл. Други тип послова везан је за *дефинисање значења и употребе обрађиване речи према синтаксичко-семантичким и прагматичким принципима*. И коначно, трећи тип послова везан је за *унификацију свих лексикографских поступака у систем правила за обраду речничке грађе*.

4.5.3. Коначно, 1937. године, на основу грађе од 2 184 395 листића из 595 090 извора (књига, збирки речи, бројева новина и часописа и сл.) А. Белић најављује дефинитивну редакцију и објављивање речника књижевног и народног језика у 6–8 књига обима Вуковог *Рјечника* (око 350 000 речи). Овако осмишљен речник заснован је на следећим филолошко-лингвистичким принципима:

а. Речник Академије обухвата књижевни језик од реформе В. Карацића, као и народни језик, уколико му може послужити као допуна.

б. Речник не може сам по себи бити нормативан. Њиме се износи *стање* језика од Вука Карацића и Људевита Гаја, онако како се огледа у нашој књижевности.

в. Речник не показује само развој језика, већ служи и као средство разумевања књижевности и других писаних текстова.

г. Иако није нормативан, уредници ће у овом речнику имати задатак да успоставе хијерархију у лексичком систему, показујући шта је од речи, синтаксичких и фразеолошких конструкција односно обрта неправилно, шта против духа нашег народног језика, шта непотребно позајмљено и сл. (Белић 1937: 130–131).

* * *

4.6. Захваљујући реализацији скупа прогресивних идеја о језичкој природи и развоју, Белић је конституисао српску модерну лексикографију као самосталну примењену дисциплину, одвојену од утицаја позитивистичких школа 19. века и њихових метода језичке анализе, и поставио основу Речнику САНУ као модерном лексикографском делу. На овај начин, лексикографски рад у првој половини 20. века не оцртава само Белићев научни портрет, већ и осветљава генезу његових идеја, које су, током времена, еволуирале у многобројна и разноврсна научна знања и увиде.

5. Пета етапа (1941–1944)

5.1. Пета етапа историјског развоја савремене српске лексикографије обухвата период Другог светског рата и Србије под окупацијом. У овом периоду долази до финализације обе групе принципа које конституишу Речник САНУ као савремено лексикографско дело: принципа организације речничког корпуса; и принципа на основу којих се, доследним коришћењем лингвистичких метода, обликују речничке одреднице. Стога се, као резултат поменуте етапе, по први пут у савременој српској лексикографији појављује потпуно формализован систем израде описних речника – којим се, у другој половини 20. века, поред Речника САНУ израђују и други једнојезични речници пореклом са штокавског говорног подручја.

Рад у Лексикографском одсеку током Другог светског рата

5.2. У односу на лексичку концепцију Речника САНУ као лексикографског дела које обухвата говоре пореклом са штокавског говорног простора и уједињује их у једном књижевном идиому — период између 1941. и 1944. доноси регресију поме-

нутих начела. Наиме, у складу са основном одликом културно-политичке климе у Србији под Окупацијом — култивисањем антијугословенских тенденција — концепција Речника САНУ у овом периоду враћена је на «класични српски језик», коме у средишту стоје Вуков и Његошев израз.

5.3.1. У Академији је, под оваквим околностима, убрзо постало јасно да ће се око рада на Речнику Српске академије, као највећем националном језичком пројекту XX века, развити одсудна борба, која ће, својим исходом, дефинисати правац културне политике Србије у потоњем времену. Стога је разумљиво што је постојала општа сагласност да Речник САНУ, у таквом виду (као «речник класичног српског језика»), не сме изаћи до краја рата, како не би оснажио културне тежње прелазне власти и тиме, на нивоу највише научне установе код Срба, поткопао идеју уједињења јужнословенских народа, као и идеју јединственог језика на штокавском говорном подручју.

5.3.2. Из ових разлога, уместо Речника Српске академије (чији скори излазак још 1937. године најављује А. Белић), рад у Лексикографском одсеку под Окупацијом свео се на израду Огледне свеске тога Речника. У току израде Огледне свеске, опет, прибегавало се сталним ревизијама лексикографског посла: консултацијама са спољним сарадницима, новим прикупљањима грађе, расправама око акцената и сл., које су трајале безмало четири године.

5.3.3. Захваљујући оваквом, тенденциозно спором и детаљном раду, *Огледна свеска* Речника САНУ изашла је из штампе тек на јесен 1944. године, непосредно пред Ослобођење. Тада она више није имала политичку, већ само стручну вредност. Истовремено, током четири године оваквог рада у Лексикографском одсеку завршени су обимни технички послови који су се уградили у рад Одсека и после ослобођења: унификована је и систематизована лексикографска обрада, израђен прецизан нацрт речничког чланка, а сагледане су и грешке и исправљени многи дотадашњи пропусти.

«Оглед Речника српског књижевног и народног језика» (1944) и његов утицај на развој савремене лексикографије

5.4.1. Нову и «по свему лингвистичку» концепцију *Огледа Речника српског књижевног и народног језика* из 1944. године његови аутори (Хенрик Барић, Милош Московљевић, Радосав Бошковић, Кирил Тарановски) изложили су у *Уводу*, где су као своје основне задатке поставили реформу две групе принципа: принципа формирања корпуса за Речник, и принципа лексикографске организације тога корпуса.

5.4.2. Принципи организације речничког корпуса, којима је у *Огледу* из 1944. године посвећена нарочита пажња, изложени су као низ формалних критеријума за уобличавање и сортирање речничке грађе. Док се једни критеријуми начела баве организацијом грађе са функционалног аспекта; други се тичу принципа на основу којих се, доследним коришћењем научне методологије, обликују јединице лексичког система. Другим речима, у *Огледу* из 1944. године подједнака пажња поклоњена

је и општој природи језика у сложеном односу његовог књижевног и народног идиома, на којој се темељи лексикографски концепт претходне епохе; али и његовој унутрашњој структури, чије темељно испитивање доводи до теорије о лематском саставу Речника. Узимајући у обзир свестраност научне методологије изложене у *Огледу*, стога не чуди ни то што су се оба типа принципа, у виду формалних правила, уградила у базична начела на којима се заснива обрада речничке грађе у нашем времену.

5.5. У *Огледу* из 1944. године, начела формирања и организације речничког корпуса изложена су у следећим тачкама:

5.5.1. Речничка грађа на основу које је израђен *Оглед*, према речима његових аутора, ограничена је на три начина: *фактички, историјски и лингвистички*.

а. Задатак *фактичког ограничења речничке грађе*, под претпоставком да се она заснива на довољно широким основама, јесте да, системски и формално, ту грађу изједначи са самим језиком. Фактичком ограничењу наша савремена лексикографија има да захвали за једно од својих основних начела: да оно чега нема у речничком корпусу, нема ни у самом језику кога тај Речник представља. Међутим, за разлику од језичког система који је практично неограничен, грађа за Речник, због свог ограниченог обима, треба да буде и култивисана, односно бирана према способности да осветли различите језичке појаве. То заправо значи да у речнички корпус треба сврставати најбоље, са лингвистичког становишта најинтересантније, а не све уочене примере.

б. О питању *историјског ограничења грађе* која улази у састав Речника, аутори *Огледа* су се сложили са мишљењем С. Новаковића да Речник треба да садржи само језик наше нове књижевности, почев од Доситеја до данашњих дана. Са друге стране, задатак је Речника да што потпуније представи овај језик, његов «књижевнички, песнички, говорни, пословно-административни, научни, стручни и новинарски стил» (стр.: х).

в. Сав преостали материјал, према речима аутора *Огледа*, посматран је кроз призму женевске лингвистичке школе – што значи да је из њега, лингвистичким филтрирањем, издвојено само оно што је спадало у **језички систем** (*langue*). Ово је, пре свега, значило решавање статуса хапакса (индивидуално употребљених речи), који су били прилично бројни у прикупљеној грађи. Према образложењу аутора *Огледа*, хапакси не припадају језику као систему, већ индивидуалним, «више стилским него језичким» творевинама, које карактеришу **језик појединца** (*parole*); и стога је разумљиво што ове речи не треба да уђу ни у Речник, који представља експонент језичког система.

5.5.2. У *Огледној свесци* из 1944. опсежно су размотрени и одређени проблеми у формирању леве стране речника, који су задавали тешкоће како скупљачима грађе за Речник, тако и њеним обрађивачима. Наиме, није лако одговорити на питање да ли засебан статус одреднице (па, према томе, и своје место у речничкој грађи) могу задобити оне изведенице које су добијене граматичким варирањем мотивних речи, попут глаголских именица или присвојних придева на **-ов** и **-ев**. Разматрајући ово

питање, аутори *Огледа* су дошли до закључка да је, у језичком систему, деривациона продуктивност обрнуто пропорционална семантичкој продуктивности: да оно што се гради «лако, готово механички и без изузетка» не представља *језичку творевину* него *језички потенцијал*, који не треба да уђе ни у грађу ни у даљу речничку обраду.

5.5.3. Захваљујући лингвистичким погледима на језик као уређен систем елемената, са *Огледом* из 1944. године у српској описној лексикографији почиње да се обраћа пажња на чињеницу да је лексички систем сачињен од скупа различитих граматичких јединица, које траже засебне приступе у лексикографској обради. Један од доказа за ову тврдњу могло би да буде нарочито опсежно разматрање о типовима фразема, чије научно регистровање и обрада представља новину у српској лексикографији. Фраземе су у *Огледу* подељене на три групе: 1) изразе без буквалног значења (*дићи кућу на главу, претурати по глави што*); и изразе с буквалним и пренесеним значењем истовремено (*трљати главу, убити кога у главу*); 2) двочлане изразе, термине, називе и сл. (језичке етикете) које се могу заменити једном речју: *крунисана глава*; и 3) двочлане синтагме, најчешће придеви и именице, са помереним значењем код једног члана: придева (*главни пријатељ, главни усев*), односно именице (*водити главну реч, у главним цртама*). Свака од поменутих група семантички је обрађена на други начин.

5.5.4. Сазнања о организацији језика према семантичким пољима, својствена лексикографији 19. века, у *Огледу* из 1944. године продубљују се, систематском употребом квалификатора, сазнањима о функционално-стилској интерпретацији речи. Поред квалификатора «књижевно» и «говорно», који већ одраније чине основ оваквих подела, у *Оглед* сада улазе и ознаке попут: «неодомаћено», «застарело», «неологизам», «свечано», «шаљиво», «погрдно» и др., чиме се унапређује функционална организација грађе. Употребом ових ознака, наглашавају аутори *Огледа*, «одређује се сфера у којој поједина реч има првенствено право грађанства, као и стилска вредност речи у тој сфери» (стр.: xix). У складу са овим, успостављена су и начела речничког дефинисања као обележавања општег (основног) значења и дистинктивних значења речи.

* * *

5.6. Из свега изложеног видљив је валики методолошки утицај *Огледа Речника САНУ* из 1944. на формирање модерног лексикографског чланка. У овом спису, остварени су значајнији помаци у дефинисању и представљању грађе: уочена је и истакнута разлика између енциклопедијске и лексикографске обраде речи; а одређени су и сви елементи речничког чланка и предложена њихова типска обрада. Из овог разлога, решења у обради грађе која су овде изведена касније су прихваћена готово без измене.

6. Шеста етапа (1945–1953)

6.1. Последња, шеста етапа припремног рада на Речнику САНУ обележена је Белићевим повратком у Академију, финализацијом рада на Речнику, као и писањем *Упутстава за речничку обраду* и нове *Огледне свеске* Речника (1953).

6.2. Питање репрезентативности речничке грађе са становишта савременог језика у целини, које је обележило читав век припремног рада на Речнику, заокружено је последњим низом интервенција на дотадашњим принципима њене лингвистичке организације. Од овог времена, пажња лексикографа све се више усмерава на саму лексикографску обраду, чија ће теоријско-методолошка проблематика обележити другу половину 20. века; а нове ексцерпције грађе за Речник САНУ, иако се у континуитету одвијају све до данашњих дана, само обогаћују његов корпус, не мењајући му тежиште нити начела његове уређености.

6.3. Под Белићевим утицајем, као средишње начело лексикографске анализе у овом периоду успоставља се систем обједињених, синтаксичко-семантичких принципа у обради лексема. При томе се формулише важна напомена — да се промена синтаксичке конструкције или граматичке парадигме речи мора интегрисати у њену речничку дефиницију. На тај начин, установљају се први кораци ка систематизацији комплетног језичког описа, који се представља Академијиним Речником.

6.4. Поред овога, израда нове Огледне свеске Речника САНУ из 1953. године захтевала је да се размотри читав низ питања везаних за образовање леве стране Речника. У ову сврху, Ауторски колектив Речника САНУ издаје *Упутства за обраду речничке грађе*, интерни спис који се искључиво бави различитим аспектима методологије лексикографске обраде.

6.5. Сва поменута начела истакнута су у *Уводу* у Речник САНУ (1959), Белићевом чланку који сумира рад на овом Речнику у 20. веку и даје преглед принципа на основу којих је израђен његов први том.

7. Закључак

7.1. Као што је већ истакнуто, све етапе рада на Речнику САНУ повезују заједнички филолошко-лингвистички принципи, који чине основ савременог лексикографског рада. Ови принципи се очитују преко различитих видова континуитета: концепцијског, методолошког, културолошког и институционалног.

Концепцијски континуитет

7.2.1. Први вид континуитета модерне лексикографије везан је за концепцију Речника САНУ као дела које, далеко од сваке наметнуте или претпостављене нормативности, настаје са свешћу о широкој функционалној раслојености ткива језика: раслојености кроз језичке варијетете, кроз дијалекте и кроз временске етапе. У основи ове свести стоји не-проскриптивно лингвистичко усмерење, својствено синтетичком духу Хумболтовог система мишљења.

7.2.2. Поменуто усмерење мотивисано је задатком који је пред Академијин Речник постављен још 1853. године — да треба прикупити што разноврснију лексичку грађу из њених најрепрезентативнијих извора, а на основу њега започела је еволуција лексикографских сазнања о општој природи и структури језика који ће се наћи у основи будућег речника. Представљање лексичког богатства, почев од краја 19. века, прати и свест о семантичкој организацији прикупљене грађе према семантичким пољима, која се затим екстензивно дефинишу. Другим речима, овај увид је омогућио еволуцију идеја о језичкој природи и развојку које су формирале лик Речника САНУ као лексикографског дела које даје увид у језичке процесе и промене, као и у језичко богатство на свим стратификационим нивоима.

7.2.3. У овом светлу, израда савременог описног речника почиње свешћу да се језички систем не састоји од јединица истога ранга. Основна подела на домаће и стране речи, која је присутна у разматрањима свих лексикографа, шири се и под утицајем нових сазнања постаје метод жанровске, термилошке, покрајинске и дијакроне евалуације речи које улазе у речник.

Методолошки континуитет

7.3.1. Други вид континуитета модерне лексикографије означио је постављање општег лексикографско-методолошког оквира у коме ће се писати Речник, као проблема *начина обраде језика* који улази у састав великог описног Речника. То питање, које су, у другој половини 19. века, својом преписком отворили С. Новаковић и Ђ. Даничић, временом је довело до развоја *методологије дефинисања* различитих типова речи у речнику.

7.3.2. Методологија обраде грађе развија се као питање систематске обраде одређених језичких појава. Сагласно овоме, сагледана кроз историјски континуитет, методологија израде Речника САНУ, паралелно са сродним погледима на језик, кроз време се мењала на специфичан начин: наслојавањем. Увиди у природу лексичког фонда и начела његове обраде нису се потирали, већ наслојавали један на други у широко конципираним методолошким оквирима. Ослањајући се на рад својих претходника, лексикографи су, стога, били у стању да начине велики број лингвистичких синтеза – које су, за своје време, готово незамисливе у српској науци о језику. На овај начин, у историјату израде Речника САНУ готово да и нема методолошких анахронизама.

Континуитет културолошког оквира Речника

7.4.1. Трећи вид континуитета модерне лексикографије означио је постављање општег културолошког оквира у коме настаје описни речник. Поменути оквир, у крајњој инстанци, подразумевао је синтезу сазнања о језичком јединству штокавског говорног подручја, која ће кроз Речник САНУ добити своју институционалну потпору.

7.4.2. Изградња културолошког оквира Речника САНУ обележена је временом краја 19. и почетка 20. века. То је време обележено индустријском револуцијом,

експанзијом различитих области језика, посебно у домену лексике. Посебну улогу у овом процесу игра развој књижевности, периодике, војних наука, стручних области и уџбеничке грађе.

7.4.3. Изложени оквир је, у својој зрелој фази (која је наступила после Првог светског рата) означио развитак свести о једном општем стилистичком и језичком центру, названом и «београдски», који ће бити тежиште овог јединства. Није случајно што је до свести о овом центру дошло почетком 20. века, у време развоја београдског стила. На тај начин, језички узус Речника САНУ (акцентског, фонолошког, лексичког типа) остао је у потпуности окренут стандарду београдских књижевних и српских народних кругова.

7.4.4. Са друге стране, у грађу за Речник САНУ у овом периоду пристижу, у великом броју, и збирке речи из различитих ареала штокавског говорног подручја. Поменути културолошки оквир овде је такође одиграо значајну улогу: речи се посматрају кроз филтер књижевног језика и тако се врши њихова евалуација у односу на стандард.

Институционални континуитет

7.5. Четврти вид континуитета модерне лексикографије везан је за задатак институције у оквиру које се Речник САНУ формира и издаје. У складу са овим, током читавог једног столећа припремног рада на изради Речника САНУ, који је, у повести српске лексикографије, обележио другу половину 19. и прву половину 20. века, читаве генерације српских филолога и лингвиста свих епоха и праваца у језичкој науци, од позитивизма до структурализма, концентрисале су главнину својих научних и стручних напора на једном лексикографском послу: стварању великог описног речника књижевног и народног језика. Чињеница да се тај посао одвијао у оквиру једне институције, Српске академије наука, даје нам за право да тврдимо како је развитак кодификације српског језика у његовој најзначајнијој фази, у знатној мери обележен управо историјским развојем великог описног Речника САНУ.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић Александар.* Србија и јужнословенско питање // Изабрана дела. Књ. 7. Београд: Завод за уџбенике, 1915 [1999]. С. 77–171.
- Белић Александар.* Књижевни језик српскохрватски // Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, ур. Станоје Станојевић. Том II. 1925. С. 347–357.
- Белић Александар.* Речник народног књижевног језика // Српска академија наука и уметности. Изабрана дела. Књ. 5 (Из историје установа). Београд: Завод за уџбенике, 1937 [1999]. С. 124–132.
- Белић Александар.* Увод (у први том Речника САНУ) // Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ. Књ. I. Београд. 1959. С. VII–XXVI.
- Бошковић Радосав, Барић Хенрик, Тарановски Кирил и др.* Речник српског књижевног и народног језика, огледна свеска, Београд: Државна штампарија, 1944.
- ГлДСС: Гласник Друштва српске словесности.
- Годишњак Српске краљевске академије за 1921. годину. Св. XXX. Београд, 1922.
- Грицкат Ирена.* Академијски речници и њихови задаци – поводом прве књиге Речника Српске академије наука // Наш језик. Књ. X, св. 3–6 и 7–10. С. 88–100 и 212–227. Београд, 1960.

- Грицкат Ирена*. Речник Српске академије наука и уметности – почеци, лик, перспективе // Глас ССCLII Српске академије наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Књ. 13. Београд, 1988. С. 25–40.
- Грицкат Ирена*. Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности // Сто година лексикографског рада у САНУ: Зборник. Београд, 1993. С. 5–13.
- Грицкат Ирена*. Наука о језику у делатности Академије // Глас ССCLXXIX Српске академије наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Књ. 15. Београд, 1996. С. 1–83.
- Грицкат Ирена*. Из проблематике синонимије у српској филологији // Глас СССХСVIII Српске академије наука и уметности. Одељење језика и књижевности. Књ. 20. Београд, 2004. С. 11–17.
- Иванић Момчило*. Српски речник књижевног и народног језика по материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије. Огледно издање бр. 1. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1913.
- Иванић Момчило*, *Ђорђевић Пера*. Позив и упутство за купљење речи по народу за Речник Српске Краљевске Академије. Посебан отисак из Српских новина. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1899.
- Ивановић Ненад*. Принципи формирања и организације корпуса Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (у периоду од 1853. до 1953. године) // Шездесет година Института за српски језик САНУ: Зборник радова. Књ. II. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007. С. 53–78.
- Ивић Милка*. Година 1847: Прва свеска *Гласника* Друштва српске словесности // Лингвистички огледи, три. Београд: XX век, 2000. С. 163–174.
- Ивић Павле*. Преглед историје српског језика. Целокупна дела. VIII. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- Јовановић Мирослав*. Језик и друштвена историја — друштвеноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику. Београд: Стубови културе, 2002.
- Књ. *Ђ.Д.* Књига Ђуре Даничића, прир. Војислав Ђурић. Београд: СКЗ, 1976.
- Новаковић Стојан*. Писмо председнику Југославенске Академије поводом «Огледа Рјечника ЈАЗУ» // Рад ЈАЗУ. Књ. XLV. Загреб, 1878. С. 165–213.
- Новаковић Стојан*. Српска краљевска академија и неговање језика српског // Глас Српске краљевске академије. Књ. 10. Београд, 1888. С. 5–87.
- Новаковић Стојан*. Предлог Српској краљевској академији учињен 5. априла 1893, да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски одсек. Посебно издање (прештампано из листа «Јавор»). Земун: Штампарија Јове Карамата, 1893.
- Нуорлуото Јухани*. Језички тип Јована Стејића у конфронтацији са вуковским типом стандардног језика // Научни састанак слависта у Вукове дане. Књ. 17/2. Београд, 1988. С. 151–158.
- Пешикан Митар*. Трећина посла на изради великог речника САНУ // Наш језик. Књ. XX. Св. 1–5. Београд, 1973. С. 11–22.
- Пешикан Митар*. Типолошка допуњавања Вуковог народног лексичког система за потребе књижевног језика // Научни састанак слависта у Вукове дане. Књ. 17/1. Београд, 1988. С. 33–42.
- Поповић Љубомир*. Стејићева концепција српског књижевног језика // Књижевност и језик. Бр. 3–4/1995. Београд, 1995. С. 1–31.
- Ристић Стана*. Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2006.
- Ристић Стана*. Прва лексикографска школа у Институту за српски језик САНУ // Шездесет година Института за српски језик САНУ: Зборник радова. Књ. I. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2007. С. 131–149.
- Ристић Стана*, *Ивановић Ненад*. Предлог за модернизацију рада на речнику САНУ // Граматика и лексика у словенским језицима: Зборник радова с међународног симпозијума. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2011. С. 529–553.
- Селимовић Меша*. За и против Вука. Сабрана дела. 8. Ријека–Београд: Отокар Кершовани – Слобода, 1975.
- Сосир Фердинанд де*. Општа лингвистика. Београд: Нолит, 1969.
- Стевановић Михаило*. Институт за српскохрватски језик и програми његова рада // Наш језик. Књ. XX. Св. 1–5. Београд, 1973. С. 1–10.
- Стејић Јован*. Језикословне примедбе на предговор г. Вука Стеф. Караџића к преводу Новог Завета // Гласник Друштва српске словесности. Св. 2. Београд, 1849. С. 1–42.

- Стејић Јован*. Предлог за србски речник и србску граматику // Гласник Друштва србске словесности. Св. 5. Београд, 1853. С. 1–13.
- Стерија и др.* 1. Називословне речи, 2. Прилог к српској наречници, 3. О српским речима пределним; 4. Покушај смислосродног (синонимног) речника, 5. Речи српско-славенске, у влашком језику познате // Гласник Друштва српске словесности. Св. 1. Београд, 1847. С. 1–58.
- Стојановић Љубомир*. Живот и рад Вука Стеф. Караџића. Београд; Земун: Графички завод Макарије, 1924.
- Упутства: Упутства за израду Речника САНУ (интерни спис Института за српски језик САНУ), Београд.
- Фекете Егон*. О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ // Сто година лексикографског рада у САНУ: Зборник. Београд, 1993. С. 21–49.
- Шевић Милан*. Из Бранкова и из Даничићева круга — писма Ђ. Даничића и његових другова // Даничићев зборник. Београд: Српска краљевска академија, 1925. С. 227–287.

Alexandra JAROŠOVÁ
(Bratislava, Slovensko)

SLOVENSKÁ LEXIKOGRAFIA

1. Historický prehľad

1.1. Slovníky od najstarších čias do Bernolákovej kodifikácie

Staršie rukopisné a tlačene slovníky pochádzajúce z územia Slovenska boli určené pre latinské školy a popri latinčine obsahovali spravidla aj nemecké, maďarské a české alebo slovenské ekvivalenty. Tento fakt poukazoval na neobyčajne zložitú jazykovú situáciu. Popri latinčine, ktorá mala v Uhorsku výsadné postavenie do 15. storočia a úlohu diplomatického jazyka si zachovala do 19. storočia, sa v písomnom styku na Slovensku používala štandardizovaná alebo slovakizovaná čeština (plniaca od 14. storočia pre Slovákov úlohu kultúrneho a kultového jazyka) a od polovice 16. storočia kultúrne nadnárečové útvary slovenčiny. Jazykom právnych a administratívnych textov na slovenskom území bola aj nemčina a maďarčina (najmä v 17. a 18. storočí).

Stredoveké školské slovníky boli často zostavované vo veršoch. Tie, ktoré tlmočili latinské výrazy českými slovami mali názov *bohemáre*. Rukopis bohemára pochádzajúci od *Martina zo Strážnice* (Martin zo Strážnice) obsahuje viaceré západoslovenské nárečové výrazy. České glosáre, ktoré vytvoril v období Karola IV. majster Klaret (Claretus de Solentia) so svojou družinou, sa používali aj na Slovensku. Mnoho slovenských lexikálnych prvkov obsahuje Buľovského preklad Komenského učebnice *Janua linguae latinae reserata aurea* (Komenský 1666) a Komenského práca *Orbis sensualium pictus* vydaná v Levoči (Komenský 1685).

V roku 1635 vznikla v Trnave univerzita. Súviselo to s celkovou politickou situáciou v krajine, keď po dobytí hlavného mesta Uhorska Turkami sa okrajovo položené sídla na západe Slovenska, Bratislava a Trnava, stali nadhlo politickými a kultúrnymi centrami